

**Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«Донбаський державний педагогічний університет»
Філологічний факультет**

Н. М. ЛЯШОВ, О. В. ПІСКУНОВ

**ЛАТИНСЬКА МОВА ТА АСПЕКТИ ЇЇ
ФУНКЦІОНУВАННЯ В ЛІТЕРАТУРІ**

Слов'янськ - Дніпро – 2024

Ляшов Н. М., Піскунов О. В. Латинська мова та аспекти її функціонування в літературі. Навчально-методичний посібник для студентів рівня вищої освіти «бакалавр» філологічного факультету. Слов'янськ-Дніпро, 2024. 154 с.

Рецензенти: **О. Л. Біличенко**, доктор наук із соц. комунік., професор, зав. каф. української мови та літератури ДДПУ

К. О. Огієнко, канд. філол. наук, ст. викладач каф. іноземних мов з латинською та українською мовами ДЗ «Луганський державний медичний університет»

Навчально-методичний посібник має міждисциплінарний характер, в якому пропонується систематизований додатковий матеріал з навчальних предметів: «Латинська мова», «Історія зарубіжної літератури», «Історія української літератури», «Когнітивна лексикологія», «Фразеологія української мови», «Методика навчання зарубіжної та української літератур». Визначається інтеграційний характер певних аспектів функціонування латинських висловів у творах як зарубіжних, так і українських авторів, що підвищує пізнавальну цінність дисциплін і сприяє оволодінню майбутніми фахівцями практичними вміннями аналізу у різних площинах як літературного, так і мовного процесів. Розкривається семантика латинських фразеологізмів та особливості перекладу висловів, що формує навички мовної культури студентів.

Подані матеріали допоможуть студентам поглибити знання та якісно узагальнити матеріал із зазначених дисциплін, а також дасть можливість підвищити ефективність підготовки до написання наукових робіт.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
(протокол № 8 від 27 червня 2024 р.)

©ДВНЗ «ДДПУ», 2024

ЗМІСТ

Передмова	5
Частина I. Література	8
Розділ I. Історія латинської мови. Вплив античності на розвиток світової літератури	8
1.1. Історія латинської мови.....	8
1.2. Латинська фразеологія: від античності до сучасності.....	11
1.3. Античний текст як основа інтертекстуальності світової літератури.....	18
1.4. Сентенції у творчості Катулла.....	22
Завдання та література.....	26
Розділ II. Латинські вислови у творах європейських письменників...	27
2.1. Використання античних сентенцій у творі «Проби» М.Монтеня.....	27
2.2. Латина в романі «Вогнем і мечем» Г. Сенкевича.....	32
2.3. Латина в творчості та епістолярії А. Чехова.....	37
2.4. Латинська мова у творах А. Переса-Реверте.....	42
Завдання та література.....	55
Розділ III. Латинські вислови в творах українських письменників.....	57
3.1. Латинська мова та антична спадщина в українській літературі та культурі XV – XX ст.	57
3.2. Латина у творчості Г.Сковороди	68
3.3. Функціонування латинських висловів в історичному романі П.Загребельного «Я, Богдан».....	73
3.4. Латинські вислови в історичних романах М.Сиротюка та М.Івасюка...	81
3.5. Особливості перекладацької діяльності Миколи Зерова.....	85
Завдання та література.....	90
Список рекомендованої літератури	92
Частина II. Латинська мова	95
Розділ I. Основи латинської фонетики та графіки	95
1.1. Алфавіт. Правила наголосу.....	95
Завдання для самостійної роботи.....	98

Розділ II. Нормативна граматична база.....	101
2.1. Іменник.....	101
Завдання для самостійної роботи.....	104
2.2. Дієслово.....	108
Завдання для самостійної роботи.....	111
2.3. Третя відміна іменників.....	118
Завдання для самостійної роботи.....	120
2.4. Прикметник.....	122
Завдання для самостійної роботи.....	123
2.5. Прислівник.....	124
2.6. Дієприкметник.....	124
Завдання для самостійної роботи.....	125
Завдання для перевірки знань.....	125
 Розділ III. Лексика та семантика латинських фразеологізмів.....	 128
Завдання для самостійної роботи.....	131
 Розділ IV. Робота з латинськими текстами.....	 134
 Словник.....	 138
 Зразок контрольних завдань за модулем.....	 141
Список рекомендованої літератури.....	141
 Додаток А. Латинські прислів'я та крилаті вислови.....	 143
Додаток Б. Відомості про авторів крилатих висловів.....	151
Додаток В. Найбільш вживані латинські словосполучення.....	153

ПЕРЕДМОВА

Під час проведення практичного заняття, хтось із студентів поцікавився, навіщо взагалі потрібно знати латинські вислови, вирази, не краще вимовляти те ж саме, тільки українською. Можна. Якщо ви говорите «Жереб кинуто», знаючи, що ці слова сказав Цезар під час переходу через річку Рубікон (*Alea iacta est*), – то це вже похвально. І все ж, такі фрази прийнято говорити латиною, адже саме в такому вигляді ви зустрінете їх у художніх текстах і кінофільмах. І справа не в дотриманні багатовікової традиції або бажанні проявити ерудицію. Це є способом віддати данину пошани тій великій ролі, яку латинська мова зіграла у розвитку європейської літератури й науки, та тому впливу, який вона здійснювала на формування і розвиток української культури зокрема.

Зараз, у вирі інформаційно наповненого часу, ми часто чуємо: «*post factum*» («після зробленого»), «*post scriptum*» («після написаного»). А той, хто дивився фільм «Кавказька полонянка», мабуть, пам'ятає вираз «*Memento mori*», який, правда, перекладається не як «миттєво в море», а – «пам'ятай про смерть». Ще із шкільного курсу фізики нам відомо, що не одне століття вчені намагаються винайти *perpetuum mobile* («вічний двигун»).

Більшість студентів знає, що університет прийнято шанобливо називати *alma mater* («мати-годувальниця»); що гімн, який зазвичай виконується на церемонії посвяти в студенти, називається «*Gaudeamus*» («Давайте радіти», або «Давайте веселитися»); у конспектах, коли треба на щось звернути особливу увагу, ставлять на полях знак NB («*nota bene*»), що дослівно перекладається, як «зауваж добре» або «зверни увагу». Тому із студентів, хто займається спортом, знайомий девіз, написаний на олімпійських медалях: «*Citius, altius, fortius!*» («Швидше, вище, сильніше!»).

Також усім відомі назви таких молитов, як «Ave Maria» («Радуйся, Маріє») і «Pater noster» («Отче наш»). В юридичній та дипломатичній термінології часто зустрічається слово «veto» («забороняю», право вето – це право накласти заборону на певне рішення), або поняття «persona non grata» («небажана особа», це особа, яка викликала недовіру і повинна покинути територію країни у короткий термін). Також часто чуємо у повсякденному житті такі звороти «a priori», «de facto», «de iure», «pro forma», «status quo» тощо.

Яскравим прикладом вживання латинських висловів є заголовки віршів Лесі Українки «Contra spem spero» («Без надії сподіваюсь»). Коли ви слухаєте музику, то мабуть звертаєте увагу на назву сучасних ансамблів. Прикладом використання латини у назві є колектив «Tabula rasa» («чиста дошка») тощо.

Під час ознайомлення з латинськими виразами студент має змогу помітити й осмислити багато цікавого і корисного, що доступне пізнанню та усвідомленню. Латинські вислови допомагають проникнути в іншу культуру й осягнути духовні витoki людства. Використання латинських висловів на початковому етапі спонукає до творчого мислення, а в майбутньому опанування цими засобами веде до увиразнення різноманітних функціональних стилів мови, допомагаючи сформувати спеціальні знання, що потрібні в подальшій професійній діяльності. Якщо звернутися до історії виразу «mens sana in corpore sano» («здоровий дух у здоровому тілі»), то виявляється, що автор цієї фрази – римський сатирик Ювенал – вкладав у її зміст дещо інший смисл, точніше, зовсім протилежний тому, який нині вважається загальноприйнятим. У своїй 7-й сатирі він писав, що «молити треба богів про те, щоб дух був здоровий у тілі здоровому...». Але згодом на основі Ювеналівської фрази склалося римське прислів'я: «У здоровому тілі здоровий дух – винятковий випадок». У мову ця фраза ввійшла скороченою, а тому і значення її стало зовсім іншим.

Тож, для розуміння античної думки рекомендуємо використовувати спеціальні словники крилатих висловів, збірки, хрестоматії. Знання латинських висловів викликає інтерес студентів, причому багатьох серйозно мотивує до збагачення власних знань та вмінь: логічної побудови усної та писемної мови, так необхідної для успішної реалізації як філолога та майбутнього літератора, для виступів на семінарах, конференціях, заліках, екзаменах та у позааудиторній діяльності. Використання латинських висловів стає знаковим, тож ми пропонуємо навчально-методичний посібник, який сприятиме засвоєнню філологічних знань на інтегрованій основі в умовах зростання вимог до підготовки здобувачів вищої освіти.

Мета – познайомити майбутніх вчителів-філологів з одним із сучасних підходів до вивчення світової літератури у контексті функціонування латинських слів і висловів у літературі та українській мові і сприяти оволодінню вміннями правильно застосовувати латинську мову і вислови у практичній діяльності.

Завдання – ознайомити студентів вищої освіти з концептуальними й теоретичними положеннями про витoki та смислову глибину латинських слів і висловів; збагатити словниковий запас здобувачів та викликати прагнення поповнювати свої знання новими відомостями про античну літературу, історію та культуру; актуалізувати питання щодо осмислення української літератури в контексті європейської; висвітлити міждисциплінарний характер використання в навчальному процесі латинських прислів'їв, приказок, сентенцій, афоризмів, літературних цитат, що сприяє об'єднанню та посиленню інформаційного змісту й емоційного збагачення сприймання, мислення і почуттів завдяки залученню додаткового цікавого матеріалу, що дає можливість досягти цілісності знань, а також має естетичне виховне значення для сучасної студентської молоді.

ЧАСТИНА І ЛІТЕРАТУРА

Quidquid discis, tibi discis

*Чого б ти не навчався,
ти вчишся для себе*

Петроній

РОЗДІЛ І ІСТОРІЯ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ ВПЛИВ АНТИЧНОСТІ НА РОЗВИТОК СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1.1. Історія латинської мови

Латинська мова (Lingua Latina) належить до латинсько-фаліскської підгрупи італійських мов індоєвропейської мовної сім'ї. Латинська є однією з найдавніших писемних індоєвропейських мов. Це мова одного із стародавніх племен, які заселяли Апеннінський півострів приблизно три тисячі років тому. Назва цього племені – латини (Latini), область поширення – Лацій (Latium) у нижній течії ріки Тибру.

LATIUM – LATINI – LINGUA LATINA

Спочатку латинською мовою говорило невелике плем'я латинів, проте в результаті військових, політичних та економічних успіхів Стародавнього Риму латинська мова поширюється по всій Італії. Столицею цієї області у 754-753 рр. до н.е. стало місто Рим (Roma), побудоване на семи пагорбах (Septi montium). Пізніше йому дали назву «Вічне місто» – Urbs aeterna. У I ст. до н.е. Рим став столицею наймогутнішої держави стародавнього світу – Римської імперії, до складу якої входили сучасні Франція, Іспанія, Португалія, Швейцарія, деякі частини Німеччини, Південної Англії, Югославії, Хорватії, Болгарії, Румунії, Угорщини, Чехії, Словаччини, Греції, Туреччини, Лівану, Сирії, Лівії, Тунісу, Алжиру та ін. Починаючи з II ст. до н.е., латинь виходить за межі римської держави. Латинська мова звучала майже в усіх країнах Західної Європи, Північної Африки і Західної

Азії. А в період існування Римської імперії вона була офіційною державною мовою, мовою управління, війська, юриспруденції, торгівлі, школи, науки, літератури. В історії розвитку латинської мови виокремлюють декілька періодів. Найдавнішими пам'ятками латинської мови є написи, фрагменти обрядових пісень, законів VII-IV ст. до н.е. Історія літературної мови починається 240 р. до н.е., коли військовополонений грек Люцій Лівій Андронік приніс до Риму трагедію і комедію латинською мовою як результат перекладу грецьких творів, зокрема Гомерової "Одіссеї". Цей період в історії мови називають архаїчним (254 – 81 рр. до н. е.). Видатним представником цього періоду є римський комедіограф Плавт (254 – 184 рр. до н. е.), від якого до нас дійшли 20 комедій повністю і одна у фрагментах. Іншим представником архаїчного періоду є Теренцій (190 – 159 рр. до н.е.), автор шести комедій.

Другий період латинської мови відомий як класичний (81 р. до н. е. – 120 р. н. е.). На класичний період, період найвищого розвитку латинської мови, який у науці прийнято ділити на два віки – «золотий» і «срібний», припадає діяльність видатних поетів і прозаїків, які створили латинську літературну мову. Найвизначнішими представниками «золотого» віку (81 р. до н.е. – 14 р. н. е.) є Цицерон (106 – 43 рр. до н. е.), Цезар (100 – 44 р. до н. е.), Вергілій (70 – 19 р. до н. е.), Горацій (65 – 8 р. до н.е.), Овідій (43 р. до н.е. – 18 р. н.е.) та ін. Вони створили загальноприйнятий канон прозової та поетичної мови. «Срібний вік», або післякласичний період, (14 – 120 рр. н. е.) відмічається творчістю Сенеки (4 р. до н. е. – 65 р. н.е.), Марціала (43 – 104 рр. н. е.), Тацита (55 – 120 рр. н. е.) та ін.

Під впливом високої культури Стародавньої Греції римляни створили свою яскраву і багату культуру. Поряд з іменами великих грецьких мислителів, поетів, митців – Демокрита, Аристотеля, Гіппократа, Есхіла, Аристофана, Фідія – по праву стоять імена й чільних представників римської культури – Лукреція, Вергілія, Горація, Цицерона та ін.

Антична культура – культура стародавньої Греції та Риму – впродовж

багатьох віків живила і продовжує жити європейську, а через неї світову культуру. Епоха ранньої імперії виявилась дуже плідною для римської юриспруденції. Відбувається формування юридичних шкіл (Прокул, Сабін). Відома ціла плеяда славетних юристів: Цельс, Гай, Лабеон, Капітон, Юліан, Помпоній та ін. До нас дійшов твір римського юриста II ст. Гая «Institutiones» (постанови), в якому закладено основні поняття римського цивільного права. Підсумком багатовікового історичного розвитку юриспруденції стала знаменита кодифікація римського права візантійським імператором Юстиніаном.

Протягом століть латинська мова існувала у двох формах: літературна (з III ст. до н. е.) та розмовна, так звана «вульгарна латинь» (*sermo vulgaris*). У процесі романізації провінцій, у контактах з підкореними племенами мова постійно збагачувалась та розвивалась за рахунок зворотного впливу. Яскравими прикладами запозичення латинських слів до складу сучасних європейських мов можуть бути порівняльно-історичні лексичні таблиці. Вони доводять спорідненість індоєвропейських мов та їх спільне походження.

Латинське слово	Англійське	Німецьке	Українське
Mater	Mother	Mutter	матір
Est	Is	ist	є (рос. “есть”)
Tres	Three	drei	три

У IX столітті на основі народно-розмовної латинської мови сформувались романські мови (французька, іспанська, португальська, італійська та інші). У середні віки латинська була загальнописемною мовою західноєвропейської громади, католицької церкви, науки і літератури. У XX столітті, і зараз також, використовується у науковій термінології (медицині, біології, ботаніці та ін.). Мова католицької церкви та офіційна мова (нарівні з італійською) Ватикану – латинська.

Після занепаду Римської імперії латинська мова стає офіційною мовою Франкського королівства, потім поступово перестає бути знаряддям живого

спілкування людей: шляхом природного розвитку, через народну латину, вона дає початок формуванню нових романських мов. Крім того, як писемна мова класична латина протягом століть залишається панівною у науці, зокрема у медицині, освіті, юриспруденції, діловодстві та в ін. сферах суспільного життя і виходить далеко за межі колишньої Римської імперії. Досить згадати, що і в Україні латинська мова відігравала у свій час значну роль. Величезна кількість латиномовних документів, що є джерелом пізнання історії, науки і культури нашого народу, чекають своїх дослідників в історичних архівах, книгосховищах, музеях. Усвідомивши пріоритетну роль латинської мови в галузі науки і культури, зрозуміємо, чому словами латинського походження збагачується лексика багатьох мов, зокрема й української (наприклад, демократія, консолідація, гуманізм, культура, інститут, студент). Лексичне розмаїття латинської та грецької мов є незамінною основою для створення і постійного збагачення міжнародної термінології. Опанування латинської мови в навчальних закладах має насамперед практичний характер.

Парадоксально, але нині це єдина мертва мова, яка постійно використовується. Статус мертвої мови латини зумовлений тим, що люди, для яких вона є рідною, не народжуються вже принаймні півтори тисячі років. У наш час латинська мова вважається офіційною мовою держави Ватикан, а також католицької церкви. Нині латинській мові належить роль в утворенні та розвитку словникового складу сучасних мов, у формуванні інтернаціонального фонду. Вона виробила цілу словотворчу систему. Також латинська мова слугує засобом для утворення наукової, медичної, технічної та інших термінологій.

1.2. Латинська фразеологія: від античності до сучасності

Антична культура і література справляє великий вплив на загальний процес становлення, розвитку всієї світової культури і літератури, а також на самосвідомість, якісну своєрідність та самобутність

української національної літератури. Культура античних народів була тією першоосновою, на якій виникла і розвинулася нова європейська культура. Органічний взаємозв'язок античності та сучасності викликає неабиякий інтерес до латини. В сучасному соціокультурному контексті латина немов би осучаснює традицію, а з іншого боку, надає сучасності ціннісну ретроспективу наступності в літературному процесі. Інтерес до феномену латинської мови та використання латинських висловів, виразів, сентенцій, крилатих слів в літературі стає актуальним.

З розвитком соціальної практики та з урахуванням попереднього життєвого літературного досвіду формується науковий світогляд, що оперує не узагальнюючими художніми образами, а абстрактними логічними поняттями. В літературі пізнавальне, виховне, художнє значення народної мудрості, висловленої у формі влучних, стислих, метафоричних висловів, сентенцій, не зникає і не знецінюється. Адже абстрактне узагальнення – це пізнання і воно влучно сконцентовано в латинських висловленнях або, як ще їх називають, «крилатих висловах». До речі, «крилатий вислів», який тепер став терміном, уперше зустрічається в «Іліаді» та «Одіссеї». Цю поетичну гомерівську назву згодом почали вживати щодо влучних слів і висловів.

Письменники, високо цінуючи народну мудрість, зокрема мудрість античних народів, літературну спадщину давньогрецьких і римських майстрів слова, часто використовували латинські вислови, фразеологічні формули, крилаті слова у своїх літературних та наукових працях, публікаціях, листах, виступах. Вони вживали їх для пояснення абстрактних філософських понять, для висвітлення актуальних історичних та політичних питань, для полеміки зі своїми опонентами.

Давньогрецькі філософи і філологи не лише часто використовували у своїх творах кращі зразки латини й загальновідомі крилаті вислови, запозичені з літературних джерел, а й вивчали їх походження, історію, особливості художньої структури, систематизували їх та укладали

збірки. Великими знавцями і шанувальниками мудрих стислих і влучних висловів були давньогрецькі філософи Сократ, Платон і Аристотель. Наприклад, Платон писав про їх походження та художні особливості у своїх діалогах «Горгій», «Протагор» та інших. Так, у діалозі «Протагор» Платон наводить слова Сократа про те, що, починаючи з прадавніх часів у греків існував своєрідний вид мудрості, який виявлявся у змістовних влучних лаконічних висловах.

Афористична стислість і влучність латинської літературної мови були, безперечно, пов'язані з розвитком ораторського мистецтва у Давньому Римі, яке набуло там великого політичного значення. Римські державні й політичні діячі, в тому числі й імператори, вважали за потрібне вставляти у свої промови прислів'я, сентенції, афоризми, а також влучно й дотепно відповідати на серйозні, важливі питання політичного характеру.

Навіть формули римського права, зафіксовані в різних юридичних збірках і кодексах («Дигестах», «Пандектах»), часто нагадують своєю структурою, змістовною стислістю, чіткістю повчальні сентенції, а деякі з цих формул в узагальненому значенні теж почали згодом вживатися як крилаті вислови. Використання римських юридичних формул у побутовому та пародійному плані веде свій початок ще від римської комедії, зокрема від Плавта.

У римських письменників, ораторів, граматиків зустрічаються різні думки й міркування про природу, художні особливості, мету і характер вживання крилатих висловів, сентенцій тощо. Це питання висвітлював Цицерон, Плїній Молодший, Квінтіліан, пізніше – Донат та ін.

Цицерону, автору кількох теоретичних трактатів про ораторське мистецтво, видатному політичному та судовому оратору, належить думка про необхідність поєднання глибокого, вагомого змісту з досконалою, влучною і стислою формою. Ця вимога теоретика

красномовства свідчить про те, якого значення надавали за часів античності змістовій стислості і влучності у формулюванні думок.

Особливо глибоко й досконало розробляв цю проблему теоретик римського ораторського мистецтва Квінтіліан у фундаментальному творі «*De institutione oratoria*» («Про навчання оратора»). Так, у V книзі цього трактату Квінтіліан пише, що ораторам, якщо вони хочуть стати справжніми майстрами слова, щоб захоплювати, переконувати і вести за собою слухачів, слід добре знати прислів'я, приказки, крилаті вислови та сентенції і своєчасно й доречно використовувати їх у своїй промові. Квінтіліан наближає сентенції до аргументів, оскільки вони мають велику переконуючу і спонукально-агітаційну силу.

Влучні висловлювання, крилаті вирази не могли б зберегтися упродовж багатьох віків, якби вони не здавалися всім людям істинними і гідними довіри. Ювенал у X сатирі писав, що ці вислови зійшли з неба: «*Vox populi – vox dei*» («Голос народу – голос божий»), «*E coelo descendit*» («З неба зійшло»), «*Gnothi se autem*» («Пізнай самого себе»). Подібні вислови писалися на дверях храмів, викарбовувалися у бронзі й мармурі як гідні вічної слави. Наприклад, до наших часів збереглися надписи латиною на головному корпусі університету «Львівська політехніка»: «*Litteris et artibus*» («Наукам та мистецтвам»), на фронтоні греко-католицької церкви Пресвятої Євхаристії: «*Soli Deo Honor et Gloria*» («Єдиному Богу честь і слава»), на семінарійському костьолі: «*Pax et bonum*» («Мир і благо»). На гербі нашого вишу Донбаського державного педагогічного університету теж зазначено латиною: «*Docere Est Discere*» («Вчити це вчитися»).

Зауважимо, що вислови, сентенції, афоризми, які походять з літературних або історичних джерел, були створені конкретними авторами, майстрами слова. Хоч і не завжди можна точно встановити їх першоджерела, однак, як зазначає С. Ожегов, вони характеризуються індивідуальністю, смисловою насиченістю, невіддільною від асоціацій з

контекстом, з історичною епохою, що породила вираз, з відбитком авторства.

З часом такий вдалий влучний вислів, запозичений з якогось літературного твору або відомої промови, набуває узагальнення, поширюючись на різні, близькі до його змісту, явища життя, і, пройшовши у такий спосіб стадію фразеологізації, стає загальновідомим, крилатим висловом, якими, наприклад, стали вислови Плавта «*Homo homini lupus est*» («Людина людині вовк»), Ю. Цезаря «*Veni, vidi, vici*» («Прийшов, побачив, переміг»), «*Alea jacta est*» («Жереб кинуто»), Горація «*Aurea mediocritas*» («Золота середина»), «*Carpe diem*» («Лови день»), Ювенала «*Mens sana in corpore sano*» («Здоровий дух у здоровому тілі»), «*Panem et circenses*» («Хліба і видовищ») та багатьох інших.

Для того, щоб стати крилатим, вислів мав бути не тільки вдало скомпонованим, лаконічним, влучним, а й повинен відзначатися великою смисловою місткістю, насиченістю, типовістю, що забезпечило б можливість його застосування в цілому ряді близьких, подібних ситуацій. Адже основними й необхідними ознаками крилатих слів або висловів є їх постійна відтворюваність, реактуалізація їхнього змісту стосовно до нових історичних умов, іншої ідеології та способів мислення, до конкретного контексту.

Слід підкреслити роль латинської фразеології у збагаченні виразових засобів нових європейських мов. Відомо, що в міжнародному багатомовному фразеологічному фонді, особливо у фонді крилатих слів та висловів, найвизначніше місце належить латинській фразеології, що перейшла в нові мови. Вплив латини тривав упродовж усього її існування як мови європейської науки, літератури, релігії. З пізньої та середньовічної латини увійшли в європейські мови численні біблійні сентенції, метафоричні словесні образи-символи, вислови, запозичені з латинського перекладу Євангелія, а також з книг християнських

церковних письменників. Пізніше крилатими стали влучні вислови з латиномовних творів філософів і вчених доби Відродження, Просвітництва, Нового часу.

Популяризації в Європі античних крилатих висловів, зокрема римських, сприяла праця видатного гуманіста епохи Відродження Еразма Роттердамського «Adagia», видана в 1500 р., та збірка «Aprophthegmata» («Апофтегмати»), де вміщено влучні й дотепні відповіді славетних античних філософів, письменників, державних і політичних діячів.

В Україні у XVII – XVIII ст. набуває поширення перекладацька література, в якій значне місце займає сектор латинських сентенцій, крилатих висловів, афоризмів. Так, Феофан Прокопович кілька розділів своєї «Риторики» присвятив прикладам загальновідомих латинських висловів і сентенцій, які він відносить до мовних фігур, що сприяють красномовству. В додатку до «Риторики» він записав різні крилаті вислови, вибрані з творів латинських письменників: Вергілія, Овідія, Горація, Цицерона, Сенеки та інш.

З середини XVIII ст. починають виходити збірки, в яких зібрано, класифіковано, роз'яснено великий масив латинських висловів, прислів'їв, приказок тощо. І. Тимошенко у 1897 році випустив книгу «Литературные первоисточники трехсот русских пословиц и поговорок», де він вмістив давньогрецькі та латинські першоджерела багатьох тодішніх висловів. С. Займовський видав у 1930 році довідник цитат та афоризмів під назвою «Крилате слово». Слід відзначити книгу М. Овруцького «Крылатые латинские изречения в литературе», що вийшла в 1969 р. У ній автор розглянув окремі найпоширеніші латинські крилаті вислови, найчастіше вживані в художній і суспільно-політичній літературі (російській, українській, зарубіжній). У 1976 р. видали збірку «Крилаті латинські вислови» Ю. Цимбалюк і Г. Краковецька, де

вміщено велику кількість стійких латинських фразеологізмів, багато з яких увійшли в сучасні українську та російську мови.

Понад дві сотні латинських афоризмів, літературних цитат, образних висловів наводять А. Коваль та В. Коптілов у книзі «Крилаті вислови в українській літературній мові» (1975). Окремо слід відмітити виданий М. Бабичевим і Я. Боровським фундаментальний «Словарь латинских крылатых слов» (1982), де, поруч з прикладами вживання латинських висловів у російських і зарубіжних письменників, подаються окремі приклади використання їх у таких українських письменників, як І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський.

Відзначимо також, що майже до всіх словників іншомовних слів додаються найбільш поширені й відомі латинські крилаті вислови, фразеологічні формули. Наприклад, у «Словнику іншомовних слів» за редакцією О. Мельничука (1977) у рубриці «Іншомовні слова і вирази, вживані у латинському написанні» представлено близько 800 таких висловів.

Разом із книгами, словниками та збірками видано ґрунтовні підручники для вищих навчальних закладів. Зокрема, у 1978 р. у Києві вийшов підручник «Латинська мова», автором якого був З. Філіпович. У ряді українських, російських, білоруських вузів викладання та дослідження латинської мови проводили корифеї класичної філології С. Соболевський, І. Тронський, В. Ярхо, а також, Я. Боровський, який вважається новолатинським поетом.

У 1995 р. у Львові було засновано Інститут неолатиністики – з ініціативи та концепції М. Трофимука. Завданнями, що постали перед цим незалежним науково-дослідним і видавничим осередком, були передусім розвиток новолатиністичних студій в Україні, які передбачали дослідження впливу латиномовної традиції на розвиток української культури, а також всебічне інтердисциплінарне дослідження латиномовних документів і літературних пам'яток. Цей факт доводить,

що як історія літератури загалом постала на ґрунті історико-філологічних досліджень, так і історія латино мовної літератури в Україні не може бути написана без історико-філологічного етапу вивчення її генології та поетики шляхом аналізу конкретних творів.

На початку ХХІ ст. продовжується видавництво та перевидавництво багатьох словників, збірок, довідкової літератури. Так, наприклад, поряд з фундаментальним «Латино-російським словником» І. Дворецького (2000) виходить у світ «Хрестоматія з латинської мови: Середньовіччя та Відродження», автор-укладач Н. Федорів (2003). Також видаються словники латинських висловів нового покоління, наприклад, «Латынь на все случаи жизни» автора С. Барсова (2004).

Науковцям відомі понад сім тисяч мов, серед них біля 5 тисяч мертвих, тобто таких, які в сучасному світі не є рідними для жодного народу. Чому ж майбутній фахівець у галузі філології мусить знати латину – мертву за вказаною ознакою мову? Справа в тому, що латина в стародавньому світі виконувала ту ж роль, що й англійська в сучасному світі, через що англійська й вивчається нині так широко. Таким чином, на питання: «Чи мертва латина?», можна з впевненістю відповісти: «Ні, латина жива!». І найбільш яскравим підтвердженням цього є органічний взаємозв'язок античності з сьогоденням літератури, що висвітлює закономірності життя людини. Діалог античності і сучасності сприяє глибокому гуманізму, тонкій спостережливості та влучній оцінці реальної дійсності через вживання латинських виразів, афоризмів, сентенцій, що продовжують набувати неабиякої популярності і у ХХІ столітті.

1.3. Античний текст як основа інтертекстуальності світової літератури

Спостерігаючи за функціонуванням античних творів, зокрема римської літератури, відомої нам за творами Плавта, Теренція, Лукреція,

Катулла, Лівія, Цезаря, Саллюстія, Цицерона, Вергілія, Горація, Овідія, Ювенала та ін., у великому історичному часі за амплітудою внутрішньої динаміки їхньої універсальної позачасової властивості – ставати учасником міжтекстової комунікації. Такий потенціал закладений діалогічністю античності як типу культури. Саме у сприйнятті античних творів у пізніші епохи закладено поняття класики й викристалізовано її сутнісні характеристики. Твори римської літератури як класичні втілюють уявлення про гармонійну цілісність; вони наділені масштабністю; їх вважають зразковими і, як наслідок, – сприймають як певний орієнтир на деяких етапах розвитку кожної національної літератури, тобто пізнають ззовні, з відстані часу та досвіду іншої епохи. А в цьому – у залученні в міжепохальні (трансісторичні) діалогічні взаємини – й полягає суть класичної літератури. Визначаючи римську літературу як певний «текст», що є учасником міжтекстової комунікації, до низки його дефініцій включаємо також поняття, якими позначають текст, що є джерелом запозичення: прецедентний текст або феномен, канонічний, канонізований тощо.

Антична прецедентність – це динамічний конструкт, який реалізується в нескінченності варіантів і пронизує різні дискурси, впливаючи на всю світову культуру. За накладання когнітивної матриці, яка є своєрідним форматом знання та джерелом змісту античного тексту, на твори, продуковані в художньому дискурсі різних авторів, в античному тексті як прецедентному феномені виявляються виразні ознаки універсальності. Визначення римської літератури як прецедентного тексту зумовлене, по-перше, її опертям на універсальний смисловий компонент, апеляцією до «культурної пам'яті» й образного мислення читача, його звичних уявлень і соціального досвіду; по-друге, самодостатністю й відносною незалежністю від контексту, що її оточує; по-третє, загальноприйнятністю й упізнаваністю, які спростовують необхідність маркувати її прояви лапками чи посиланнями на джерело.

Окрім того, античним образам, іменам, подіям властива така ознака прецедентності, як можливість бути вилученими зі своїх «материнських» текстів без втрати пізнавально-естетичної вартості й використання їх як окремих міні-текстів. Вибір прецедентних фактів, їх введення в нові форми, культурно-художня трансформація в новому текстовому оточенні відповідає інтересам розвитку образу автора, авторській інтенції, що й зумовлює стратегію й тактику створюваного тексту.

Інтертекстуальність визначається як категорія відкритості тексту. Зважаючи на це, слід уточнити той зміст, який передається ним у відповідності з моделлю тематизованої античної інтертекстуальності. Грані відкритості античного тексту, по-перше, в його змістово-смісловій незамкненості по відношенню до інших текстових систем і, по-друге, його відкритість читачеві, що обумовлює повноту сприйняття всіх елементів тексту. Тож, унікальний за тривалістю існування й часом впливу на всі сфери культури античний текст не втрачає прецедентного значення, живе у свідомості мільйонів носіїв європейської та світової культури й нескінченно відтворюється в знову продукованих творах, що, наразі, приводить до його постійного динамічного варіювання. А відтак, він доповнюється ще однією характеристикою – це канонічний текст. З погляду теорії інтертекстуальності, канонічний – це основний текст, що внаслідок міжкультурного діалогу стає джерелом нових варіантів, нових текстів. Роль античного письменства як пралітератури європейських літератур і функціонування римських сюжетів та мотивів у подальшому розвитку світового літературного процесу дає змогу не одному поколінню письменників маркувати античний текст як канонічний. Тож канонічний текст складає спільне силове поле синонімічних понять разом із прецедентним текстом та прототекстом. Прототекст – це базовий текст, від якого відштовхуються всі інші тексти. Спільним для цих понять є не лише їхня природа і функціональне призначення, а й

домінантна роль суб'єктивного фактора (автора) у їх формуванні.

Розглядаючи античність як інтертекст, що ввійшов в зарубіжну й українську літератури, можна виділити його як один із способів визначення закономірностей внутрішнього літературного процесу. Тут відкриваються можливості нового історизму – «зворотного»: виходячи зі специфіки певного сучасного літературного явища, можна заглибитися в його культурно-історичні джерела, засвоєні (чи втрачені) традиції та зразки, рухаючись назад віссю часу (в діяхронному векторі), розкопуючи дедалі глибші пласти тексту. Приміром, аналізуючи творчість будь-якого сучасного письменника, який торкається античності у будь-який спосіб (цитати, вислови, думки тощо), можна виявити, що на «дні» його інтерпретації античності як ідейного, культурного чи філософського фундаменту виявляються, приміром, морально-естетичні провокації, художній першопопит до національно-самобутньої філософії в певній культурі XX ст.

Латинські вислови, що з'явилися тисячі років тому, є деякою абстрактною смисловою схемою, яка наповнюється новим конкретним смислом в залежності від персонажу (автора), часу, місця й обставин його використання, продовжуючи своє життя, постійно оновлюючись й конкретизуючи свій зміст у межах сучасних історичних літературних творів. Для загального дослідження античного інтертексту як зарубіжної, так й української літератури обов'язковим є вивчення двох тісно взаємопов'язаних видів вертикального (діяхронного – явища, факти, події в хронологічній послідовності від давніх часів до сьогодення) контексту: соціально-історичного й філологічного. Перший містить способи вираження у творі соціально-історичної дійсності й передбачає сукупність інформації про особливості побуту тієї чи іншої історичної епохи, про індивідуальні нахили персонажів, про їхній вік, походження, освіту, рід занять тощо. Другий – філологічний – пов'язаний із розглядом різноманітних способів використання авторами

змісту й форми своїх попередників, переважно у вигляді цитат, висловів, сентенцій, фраз тощо.

Отже, аналізуючи рецепцію та трансформацію античного інтертексту в зарубіжній й українській літературах, виходимо із його характеристик як класичного, канонічного, прецедентного, усвідомлення специфіки яких дає змогу ліпше зрозуміти феномен античності.

1.4. Сентенції у творчості Катулла

Детальне вивчення творчості римського поета Гая Валерія Катулла (роки життя: 87 р. до н. е. – 54 р. до н. е.) викликало інтерес до оригінальних висловлювань, які зустрічаються в текстах його віршів. Їх можна назвати латинськими сентенціями чи прислів'ями, оскільки своїм змістом вони нагадують саме цей жанр поетичної творчості. Влучні вислови Катулла відтворюють колорит латинської мови, а також демонструють поетичний талант самого автора. Катулл відноситься до поетів-неотериків. Слово «neoterici», дослівно перекладається, як («молодший»). Так Цицерон називав групу молодих римських поетів I ст. до н.е. і Катулл був найвідоміший із них.

Сентенції, які зустрічаються у віршах Гая Валерія Катулла, можна класифікувати за певною тематикою. Невелика їх кількість (17 одиниць) виключає факт повторюваності сентенцій у різних групах, й водночас ілюструє тематичну спрямованість авторських прислів'їв, основні формули творення, функціонування в тексті та стилістичні особливості. Основні теми, що звучать у сентенціях, це: 1) тема кохання (V, LXX, LXXXV, LXXXVI); 2) показ негативних якостей людини (III, XXII, XXXIX, XCV); 3) світогляд людини (XLIII, CVII, CXIII); 4) вдача людини (VIII, XIII, XXX, LXVIII, CXIV); 5) родинні стосунки (XXIII). Розглянемо на прикладах сентенції кожної групи.

1. До цієї групи віднесено сентенції на тему кохання. *Vivamus, mea Lesbia, atque amemus* («О Лезбіє моя, будемо жити і кохати») (V); *Sed*

mulier cupido quod dicit amanti, / in vetro et rapida scribere oportet aqua. («Слова, що каже закоханому жінка, / писати слід на вітрові чи на стрімкій воді») (LXX); *Odi et amo. Quare id faciam, fortasse requiris? / nescio, sed fieri sentio et excrucior* («І ненавиджу, і люблю. Можливо, ти питаєш – чому? Сам не знаю, але відчуваю, що так є, і тяжко страждаю») (LXXXV); *Nulla in tam magno est corpora mica salis* («В такому великому тілі немає і крихти краси»).

Аналізуючи сентенції Катулла, виявляємо, що вони містять теми, сюжети, образи, які були розвинені попередниками, тобто не виникли на порожньому місці. Так, у Публілія Сіра (І ст. до н.е. – римський поет-мімограф, автор збірки «Сентенції») ми зустрічаємо «*feminae naturam regere desperare est otium*» («забудь спокій, хто надумав керувати жінкою»), «*mulieris lacrima condimentum est malitiae*» («плач жінки – підлива для злого наміру»), «*amantis jus jurandum poenam non habet*» («клятва кохання не підлягає покаранню»). У Луцилія (Луцилій Майор Гай, роки життя 180-102) теж є схожі вислови «*Quando blandior haec, tanto vehementius mordet*» («чим ніжніше вона до тебе пригортається, тим болючіше вкусить»). А сентенція LXXXV за стилем перегукується з висловлюванням невідомого неотерика «*Vivis, ludis, haves, amas, amaris*» («живеш, веселишся, радієш, кохаєш, кохають тебе»).

2. До другої групи віднесено сентенції, що вказують на негативні якості людини. *Qui nunc it per iter tenebricosum / illud, unde negant redire quetquam* («Ось тепер пішов він по темній доріжці, / з якої, як кажуть, ніхто не вертається») (III); *Suus cuique attributus est error; / sed non videmus manticae quod in tergo est* («У кожної людини свій грішок, / тому не бачимо за спиною свій мішок») (XXII); *Tamen renidere usque quaque te nollem: / nam risu inepto res ineptior nulla est* («Однак прошу, не смійся скрізь і всюди: / нема дурнішого нічого, як сміх безглуздий») (XXXIX); *Hoc est quod dicunt: / ipsa olera olla legit* («Це, як кажуть, / шукає він корзину з овочами») (XCV).

Схожа тема до сентенції XCV створена Гнеєм Матієм, попередником неотериків, «*meos hortulos, quando holero, stercoro plure*» («в саду гною багато, овочів мало»). А сентенція XXII у народній творчості ілюструється прислів'ям «*aliena vitia quisque reprehendi mavult*» («кожен воліє засуджувати чужі вади, а не свої»).

3. Сентенції цієї групи демонструють звичаї та специфіку того часу, в якому жив Катулл. Його часи характеризуються заміною патріархальних традицій на нові моральні та естетичні засади, це період занепаду республіки і становлення імперії. Тому в сентенціях відтворене ставлення автора до падіння звичаїв. *O saeculum insapiens et infacetum!* («О вік брутальний і вульгарний!») (XLIII); *O lucem candidiore nota* («О знак яснішого дня!») (CVII); *Fecundam semen adulterio* («Плодюча зернами розпуста») (CXIII).

Паралелізм тематики сентенцій відзначається у Цицерона (Цицерон Марк Туллій – державний діяч, оратор стародавнього Риму, роки життя 106 – 43) «*O tempora, o mores!*» («О часи, о звичаї!»), в ній відомий оратор розвінчує ганебне життя пануючої верхівки римського суспільства. Прислів'я «*albo lapido diem notare*» («відзначати день білим камінцем (щасливий день)») схоже за тематикою до сентенції CVII.

4. До цієї групи об'єднано сентенції, що характеризують вдачу людини. *Et quod vides perisse perditum ducas* («Раз бачиш, що пройшло, то даремно й ти ведеш») (VIII); *Tui Catulli plenus sacculus est araneorum* («У твого Катулла гаманець повний павуків») (XIII); *Idem nunc retrahis te ac tua dicta omnia factaque / ventos irrita ferre ac nebulas aereas sinis* («Тепер ти йдеш, і залишаєш слова свої усі та справи, / щоб віднесли даремно їх вітри й небесні хмари») (XXX); *Ultro ego deferrem, copia siqua foret* («Сам би я віддав, аби лише гроші мав») (LXVIII); *Fructus sumptibus exsuperat* («Прибуток перевищує витрати») (CXIV).

Сентенції наближують ситуацію до ряду аналогій. Життя Катулла було сповнене підйомів та падінь, йому були відомі і бідність, і марні

надії на своїх покровителів, звідси стають зрозумілі мотиви прислів'їв цієї групи. Що ж до подібних висловлювань в інших авторів, то про скупість ми зустрічаємо у Публілія Сіра «*in nullum avarus bonus est, in se pessimus*» («скупий не є добрим ні для кого, а найгіршим є для себе»).

5. До останньої визначеної групи віднесено сентенції Катулла про родинні стосунки. *Verum est et pater et noverca, quorum / dentes vel silicem comesse possunt* («Це правда, батько й мачуха такі, / що зубами можуть камінь гризти») (XXIII). До батьків та предків у римлян було поважне ставлення, ця сентенція характеризує ставлення до мачухи. Знову ж таки, зазначена тема не нова в літературі: «*ames parentem, si aequus est, si aliter, feras*» («любви батька, якщо він справедливий, якщо ні – терпи») (автором сентенції є Публілій Сір).

Підсилення авторської позиції досягається не лише тематикою чи особливостями світосприйняття, що передаються образами, мотивами, а й рядом граматичних форм. Оскільки це авторська поезія, ми повинні інтерпретувати її так: поради виходять від конкретного мовця конкретному чи умовному адресату (читачу) і відображають його особисту точку зору.

У сентенціях Катулла наказовий спосіб не зустрічається, проте деякі висловлювання завдяки вставним словам і часткам доречніше перекласти імперативом, оскільки в них присутній відтінок поради чи наказу (LXX, XXXIX). Час в прислів'ях «неактуалізований теперішній», хоча саме минулий час найбільше пов'язаний з конкретною дійсністю, а майбутній містить відтінок обов'язковості, проскрипції («proscription» – («оголошення»)). Статус імені має невизначений характер, йому притаманна семантика неозначених займенників «будь-який», «всякий». Сентенції III, XXII, XXX, XXXIX, LXX мають узагальнюючий характер. Конкретизація притаманна сентенціям V, LXXXV, VIII, XIII, LXVIII, де присутній адресат. Усі прислів'я знаходяться в кінці віршів, як підсумок вищевисловлених думок.

Аналізуючи авторські сентенції у творчості римського поета Гая Валерія Катулла, можна зробити такі висновки: сентенції є оригінальними витворами, що відображають світогляд поета; схожа тематика сентенцій існувала в римській літературі (подібні прислів'я є в Публілія Сіра, Гнея Матія, Луцілія та у фольклорі), однак Катулл зумів через сентенції описати проблеми та життєві ситуації, які стосувалися власне автора та життя й побуту простого римського народу.

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте основні риси античної літератури.
2. Визначте хронологічні рамки античної епохи і сутність поняття «антична культура».
3. Назвіть найістотніші риси мистецтва Стародавнього Риму.
4. У якому столітті з'явилися перші літературні пам'ятки на мові Стародавнього Риму?
5. Поясніть термін «крилатий вислів» і коли він з'явився?
6. Як популяризуються дослідження латинської фразеології в Україні?
7. Схарактеризуйте роль латинської фразеології у збагаченні виразових засобів нових європейських мов.
8. В яких творах говориться про мудрість змістовних влучних лаконічних висловів?
9. Які твори античного мистецтва і літератури вам відомі?
10. Чим приваблює наших сучасників мистецтво стародавніх греків і римлян? Що вражає в ньому і викликає захоплення?
11. Чому античний текст вважається основою світової літератури?
12. Схарактеризуйте своєрідність поетичної творчості Катулла.
13. Підготуйте повідомлення на тему «Сентенції в творчості Катулла».
14. Висвітліть класифікацію латинських сентенцій в поетичній творчості Катулла.

Література

1. Арнольд И. В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность. М. : URSS : «Либроком», 2010. 448 с. (Лингвистическое наследие XX века).
2. Корж Н. Г., Луцька Ф. Й. Из скарбниці античної мудрості: [Словник] К.: Вища шк., 1994. 351 с.: іл.
3. Кузьмина Н. А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка. М. : Книжный дом «Либроком», 2009. 272 с.
4. Микитенко Ю. О. Сяйво Гіппокрени: 3 історії й типології українсько-грецьких літературних зв'язків. К. : Всесвіт, 2008. 391 с.
5. Михайлов А. В. Античность как идеал и культурная реальность XVIII–XIX вв. М.: Наука, 1988. С. 308 – 324.
6. Пащенко В. І., Пащенко Н. І. Антична література [Підручник]. К.:

Либідь, 2001. 720 с.

7. Полонская К. П., Поняева Л. П. Хрестоматия по ранней римской литературе: [Учеб. пособие]. Сост.: Л. П. Поняева. М.: Высшая шк., 1994. 224 с.

8. Прислів'я та приказки / Упоряд., передмова М. К. Дмитренка. К.: Видавець Микола Дмитренко, 2008. 176 с.

9. Універсальний літературний словник-довідник. Донецьк: ТОВ ВКФ "БАО", 2008. 321 с.

10. Цыбульник Ю. С. Латинские крылатые выражения. Харьков: Фолио. 2007. 60 с.

Sapere aude
Прагни стати розумним
Горацій

РОЗДІЛ II

ЛАТИНСЬКІ ВИСЛОВИ В ТВОРАХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

2.1. Використання античних сентенцій у творі «Проби» М. Монтеня

Основну роль у розвитку французької літературної прози відіграла гуманістична література, яка, в свою чергу, стала поштовхом до розвитку філософсько-моралістичного спрямування, видатним представником якого був Мішель Монтень. Мішель Эйкем де Монтень (Michel Eyquem de Montaigne, 1533 – 1592) зосередив свою увагу на природі людини як моральної особистості. Він написав унікальний у французькій літературі морально-філософський твір «Проби», («Essais») праця над яким тривала близько 23 років. Цим твором автор поклав початок жанру есе. М. Монтень був людиною широкої освіченості, особливо відзначався досконалим знанням культури античності та Відродження. Сфокусованість на античності проявляється на кожній сторінці твору. Йому подобається радісна, майстерна плавність Овідія, витонченість поезії Лукана. Він цінував силу стійкості поезії Вергілія, був у захваті від Плутарха. Автор глибоко знає та інтерпретує античні

традиції. Його твір сприймається як захоплююче зібрання сентенцій та цікавих історичних епізодів, які насичені цитатами. У «Пробах» автором було змістовно використано приблизно біля 3000 цитат античних і середньовічних авторів: 14 із апостола Павла, 12 із «Старого Заповіту», 4 із «Євангелія», а останні із Екклесіаста, Вергілія, Горація, Платона, Епікура, Лукреція, Плутарха, Тіта Лівія, Тацита, Катулла, Сенеки, Ціцерона, Менандра та інших. Цитати наводяться з різною метою, а саме: для підкріплення власної думки; як посилення на авторитетні джерела; як приклади із давньої історії нарівні з епізодами із сучасної дійсності, або із власного життя. Так судження давніх мислителів допомагають авторові виразити або пояснити особисту думку чи міркування.

Сюжетно всі фрагменти «Проб» будуються приблизно однаково – в кожному із них є ряд тверджень автора з різної тематики і численні історичні приклади, які співпадають, підтверджують або розвивають кожен думку із основних тез. Порядок чергування суджень та ілюстрацій до них закономірно не виражений, все дається приблизно трьома можливими способами: а) спочатку позиція М. Монтеня, а потім приклади; б) спочатку приклади, потім міркування автора; в) вільне чергування авторського та залученого тексту. Вольтер високо цінував цей метод. Він зазначав, що Монтень підтверджує свої судження думками великих людей давнини, розбирає їх, вступає з ними в суперечку, говорить з ними як і зі своїм читачем, з самим собою, завжди оригінальний в манері висвітлювати предмет, завжди повний уяви, завжди живописний і у всьому має сумнів.

Міркуючи про почуття, М. Монтень наводить тезу, яка виражена заповіддю Платона: «Роби свою справу і пізнай самого себе». Далі автор пояснює, що кожна з двох частин цієї заповіді обіймає і другу частину її, а отже, і весь обсяг нашого обов'язку. Хто збирається діяти, той побачить: перше його завдання пізнати, хто він такий і на що здатний.

Хто знає себе, той не візьме чужого за своє. Хто найбільше любить себе і дбає про свій інтерес, той ухиляється від марних клопотів, пустих думок і нездійснених заходів. Таке пояснення автор ілюструє словами Ціцерона: «*Ut stultitia, etsi adepta est quod concupivit nunquam se tamen satis consecutam putat: sic sapientia semper eo contenta est quod adest, neque eam unquam sui poenitet*» («І якщо глупість навіть досягла того, чого прагнула, ніколи не буває вдоволена, то мудрість завжди вдоволена тим, що має, і ніколи не докучає собі»). Далі митець наводить приклади з історії щодо поведінки людей та їх почуттів у різних випадках та ситуаціях. Наприклад, Лівій, розповідаючи про жалобу римського війська після загибелі двох його найкращих воїнів, додає: *всі почали плакати і товкти себе по голові*. Такий був тодішній звичай. І хіба філософ Біон не сказав жартома про царя, який із жалю рвав на собі волосся: «Цей муж, здається, гадає, що лисина полегшить йому жалобу»? Хто з вас не бачив, як гравці кусають і ковтають карти, як трощать гральну кістку, аби помститися бодай на чомусь за свій програш? Кір на кілька днів затримав цілу армію, щоб помститися річці Гіндес за страх, якого спізнав на переправі через неї. А Калігула з землею зрівняв гарну кам'яницю через розкоші, яких дізнала у ній його матір» [2, с. 28–29].

У розділі про те, як не треба судити про свою долю, поки живий, М. Монтень починає з тези-розповіді: «Цар Крез, узятий у полон Кіром і засуджений на смерть, перед стратою гукнув: «О Солоне! Солоне!». Про це було переказано Кірові; той захотів дізнатися, що це означає». Далі автор розкриває суть тези: «Крез пояснив, що на своїй шкурі спізнав правдивість перестороги, почутої колись від Солона: хоч би як усміхалася комусь фортуна, не можна назвати його щасливим, поки не сплине останній день його життя, бо непевність і мінливість людської долі такі великі, що досить якогось легкого повороту, і все обертається навпаки». Пояснення ілюструється прикладами з античності:

«Македонські королі, наступники великого Олександра, стали в Римі столярами та писарями, сицилійські тирани – бакалаврами у Коринфі. Володар половини світу благає ласки у нікчемної старшини царя Єгипту»; та цитатою Макробія: «Здається, ніби іноді фортуна чекає на останній день нашого життя, аби появити нам усю свою потугу і в одну хвилю змести те все, що будувала довгі роки, і це змушує нас вигукнути, мов той Лаберій: «*Nimîrum hac die una plus vixi, mihi quam vivendum fuit*» («Ліпше б до цього дня мені не дожити»). Отож нам слід прислухатися до доброї поради Солонової» [2, с. 89–90].

Аналізуючи оригінальні міркування та роздуми М. Монтеня про життя та смерть, відмічаємо, що вони починаються і завершуються цитатами з давніх творів. Роздуми про життя автор починає та завершує словами Манилія: «*Nascentes morimur, finisque ab origine pendet*» («Народжуючись, ми вмираємо; із початку виникає кінець»). Життя саме собою ні добре, ні зле: воно є посудина для добра та зла, це вже чим ви його заповните. І якщо ви прожили бодай день, ви спізнали все. Один день подібний до решти. Нема ні іншого світла, ні іншої тьми. Це сонце, цей місяць, ці зорі, цей світ – усе те саме, чим тішилися ваші предки і чим бавитимуться ваші правнуки: «*Non alium videre patres: alium nepotes*» («Іншого наші батьки не узріли, Та й онуки навряд чи побачать») [2, с. 105]. Щоб підтвердити сказане, наводить цитату з Лукреція про те, що все, що ми маємо, проходить: «*I am fuerit, nec post unquam revocare licebit*» («І те, що ми маємо зараз, колись мине, і ніколи вже не можна буде це повернути»).

Роздуми про смерть автор починає та завершує словами Лукреція: «Смерть заслуговує страху меншого, ніж ніщо, якщо тільки існує щось менше за ніщо: «*...multo mortem minus ad nos esse putandum Si minus esse potest qua'm quod nihil esse videmus*» («Смерть є для нас ще нікчемнішим чимось, коли щось буває меншим, ніж те, чого зовсім не маємо перед очима»). Вона вам не свербить, ані живому, ані мертвому. Живому, бо

ви є, мертвому, бо ви не є. Ба більше, ніхто не умирає перш, ніж прийде його година. Той час, що по вас зостанеться, так само не ваш, як той, що збіг перед вашим народженням, і так само мало вас обходить «*Respice enim quam nil ad nos ante acta vetustas Temporis aeterni fuerit*» («Втім, озирнися: наскільки байдужа нам та, що минула, Вічного часу доба, всі ті дні, коли нас не було ще!» [2, с. 107].

Розділ «Користь одному – шкода іншому» починається з античного прикладу, як Демад покарав одного торговця за надмірну зисковність його ремесла та за те, що цього зиску не можна було здобути інакше, як коштом смерті багатьох людей. Далі автор наводить подібні випадки з повсякденного життя: «Купчик наживається на легковажності молоді, гречкосій на дорожнечі збіжжя, будівничий на руйнації будинків, судовики на позовах та сварках людей; клір заслуговує на пошанівок та становище у громаді не інакше, як завдяки смерті й нашим гріхам» і робить власний філософський висновок, що зростання та розквіт чогось одного ведуть до ушкодження та зіпсування чогось іншого, який посилює словами Лукреція: «*Nam quodcunque suis mutatum finibus exit, Continuo hoc mors est illius, quod fuit ante*» («Тож коли речі виходять за межі своєї природи, все це сполучене зі смертю того, що було передніше») [2, с. 121].

Свої світоглядні переконання автор представив у розділі «Про виховання дітей». Міркуючи про дитяче навчання та виховання, він приділяє багато уваги філософії та її значенню у житті: «Оскільки філософія навчає жити і оскільки вік дитячий потребує її уроків, черпає з неї користь не гірше за інші вікові категорії, то чому б не прилучати до неї дітей?» Свої судження він підсилює поетичними рядками з Персія: «*Udum et molle lutum est; nunc nunc properandus et acri Fingendus sine fine rota*» («Поки глина м'яка і волога на крузі гончарнім / Поспіши, не втрачаючи миті, її обробить!»), «*Petite hinc, iuvenesque senesque, Finem animo certum, miserisque viatica canis*» («Звідси й черпай, юначе, твердої

підтримки для духу. / І направи на шлях далекий до старощів») та рядками з листа Епікура до Менікея: «Ані наймолодший не кривиться від філософії, ані найстарший не нудиться нею» [2, с. 182].

Антична філософія за Монтенем тому є істинною, що їй властива свобода поглядів, завдяки яким, як у філософії, так і в науці про людину утворилося декілька напрямків і кожний вибирав свій, а твір «Проби» став взірцем проникливого філософського аналізу світу, культури та самого себе в край сконцентрованому вигляді.

2.2. Латина в романі «Вогнем і мечем» Г. Сенкевича

Генрик Сенкевич – один із найпопулярніших польських письменників-класиків. У кращих своїх творах він виступав як основоположник реалізму, а його художнє слово відіграло велику роль у розвитку польської літератури. Перший історичний роман Г. Сенкевича «Вогнем і мечем» (друкувався в періодиці у 1883 – 1884 рр.) став новаторським у жанровому плані, однак контрверсійним у трактуванні історичних подій. У Польщі він і досі детермінує (звичайно ж, на популярному рівні) інтерпретацію польсько-українського минулого. Сенкевич дозволяє собі переосмислити другорядну фактографію і зменшити значення основної. Наприклад, поразку польського війська під Жовтими Водами зображено як тимчасовий епізод, а, скажімо, успіхи польського війська при обороні Збаража – епізод, принципово неважливий у ході військових подій, як переможний.

Роман Г. Сенкевича «Вогнем і мечем» ми розглядаємо в перекладі з польської мови Є. Литвиненком. Зазначимо, що автором використано певний масив латинських слів, виразів, інколи цілих речень, або уривків із античних текстів, функціональне значення яких в романі – бути засобом особливого історичного світу твору. Така символіка античного періоду в тексті використовується як універсальний знак-символ, що в залежності

від цілей і способів вживання відображає не тільки колорит тієї епохи, але й виступає провідником ідеї Г. Сенкевича, його особистого бачення часів Хмельниччини.

Інтенсивність використання латинської лексики на сторінках роману «Вогнем і мечем» становить понад двохсот слів та словосполучень, які вжито на мові оригіналу. Вони виконують концептуально-символічну функцію, наповнюють твір певною характеристикою зображуваної епохи та поглядами самого автора, який змодельовав власну картину ХУІІ ст. доби Хмельниччини, переосмислюючи її у смислорозрізняльному плані. Зазначимо, що латина в тексті має свою роль та наповнення: з одного боку, більшість латинських слів відносяться до військової тематики, а з іншого – до юридичної. Але деякі латинські вислови наближуються до констант світової культури в просторово-часовому континуумі твору, які стають узагальненими символами ментальних цінностей. Це латинські слова духовного спрямування.

Вжита автором латина має певний об'єм понятійного змісту та відображає, приблизно, три напрямки: перший – короткі мінімалістичні форми; другий – вислови відомих римських діячів, приказки, прислів'я; третій – цитати із античних творів. Також використовується символіка античного періоду та слова більш пізнішого часу, що несе особливе інтертекстуальне навантаження в романі.

У більшій мірі засвідчено вживання коротких мінімалістичних форм, які пов'язані з домінантним змістом. Уже з перших сторінок твору автор використовує латинські вислови, які, в основному, відносяться до військової термінології: «*larum*» («тривога»), «*vis armata*» («збройна сила»), «*instructiones militares*» («військові настанови»), «*aut paxem, aut bellum!*» («або мир, або війна!»), «*bellum civile*» («громадянська війна»), «*dies irae et calamitatis*» («день гніву і тривоги»), «*sub tutelam*» («під охороною»), «*praesidium*» («гарнізон»); а також слова, які опосередковано

пов'язані з військовими діями: «peregrini!» («хай загине!»), «odium» («ненависть»), «impedimenta» («перепони»), «poenae» («покарання») тощо.

Відображається термінологія з положень римського права: «in liberis suffragiis» («у вільному голосуванні») [7, с. 135]; «propter securitatem loci» («забезпеки місця») [7, с. 136]; «Volenti non fit iniura» («Тому, хто дав згоду, хай не буде нічого лихого») [7, с. 149]; «verba veritatis» («слова правди») [7, с. 374]; «pro crimine perduellienis» («звинувачення в державній зраді») [6, с. 80]; «Quatuor articuli iudicii castrensis: stuprum, incendium et vis armata alienis aedibus illata» («Чотири статті польового суду: зґвалтування, підпал, розбій і напад збройною силою на чужий дім») [6, с. 47]; «suprema lex» («найвищий закон») [6, с. 521] тощо.

Через постійно реалізовані інтертекстуальні зв'язки, такі слова як: «de nomine» («номінально»), «repeto» («повторюю»), «arcano» («таємниця») та багато інших мають своєрідний характер завдяки певному узагальненню, насиченню вже відомих з інших текстових структур, або поєднаних асоціативним ланцюгом з іншими текстами.

Розглядаючи інші елементи інтертекстуальності, відмітимо використання Г. Сенкевичем висловів відомих римських діячів: Цицерона Марка: «consuetudo altera natura» («звичка – друга натура») [6, с. 472]; Квінта Горація: «ab ovo usque ad mala» («від початку») [6, с. 513]; Вергілія Марона: «tempus fugit» («час летить») [6, с. 97]; формули, яка характеризує положення монарха: «primus inter pares» («перший серед рівних») [6, с. 236].

Вжито типовий прийом при спілкуванні різних героїв твору, коли в їхню мову автор втілює цитати з античних творів. Такий інтертекстуальний елемент зберігає цілісний дух античного тексту за рахунок відтворення його первісної графіки. Прикладом цього можуть бути слова Заглоби, який цитує рядки з «Енеїди» Вергілія: «Пан Заглоба

вихилив кварту меду і сказав: ... Sed jam nox humida coelo praecipitat, Suadentgue sidera cadentia somnos, Sed si tantus amor casus cognoscere nostros, Incipiam...» («...Ночі вологої мла вже минає, / схиляються зорі / І кличуть до сну. / Та коли забагнулось пізнати пригоди Наші й почути.../ Я починаю...»). Ці рядки перекладено М. Біликом [6, с. 466].

Тож, латина вживається для характеристики, опису подій, явищ як допоміжний елемент. Ця сукупність створює в авторській мовотворчості емоційні контрастні конструкції. Як дві сторони медалі: з однієї моделюються риси, якими Г. Сенкевич наділив польське дворянство. Це постаті шляхтичів-воїнів: передусім Скшетуського, який поєднав у собі і реалізм повсякденності, і безперечну героїчну натхненність, – тобто органічне поєднання в одній особі реалістичної типізації характеру з його наявною романтичною ідеалізацією. А з іншої – гетьман Хмельницький. А на ньому зосереджено весь масив ненависті, люті та зневаги. Це яскраво відображається й у мові героїв. Палітра мовностилістичного проявлення шляхетських і козацьких висловлювань ілюструє найбільш суттєву різницю між антагоністичними групами персонажів: з одного боку – ввічливість, світськість, добрі манери, шанування традицій, а з іншого – вульгарність і примітивізм, культ руйнування, спустошення; винахідливість у застосуванні жорстокості. Латинські вислови стають засобом, за допомогою якого автор відтворює смисловий ефект контрасту. Зокрема, він виявляється в описі польських воїнів, яких письменник порівнює з доблесними солдатами римського легіону – тріаріями: «Драгуни споряджені на німецький лад, а в пішій гвардії самі ветерани тридцятилітньої війни. Побачивши їх, я подумав, що то римські тріарії» [6, с. 456].

Аргументація автора дикості українського населення також підсилена латинськими висловами: «Диким просторам і їхнім диким мешканцям саме така рука й була потрібна, бо з України на Задніпров'я тягся найнеспокійніший люд: ішли поселенці, приваблювані наділами й

родючістю землі, збігли селяни з усіх усюд Речі Посполитої, злочинці, що повтікали з буцегарень, одне слово, як сказав би Лівій: «*Pastorum convenarumque plebs transfuga ex suis populis*». («Юрби пастухів і всякої наволочі, перебіжчиків зі своїх племен») [6, с. 110]; «*Periculum in mora!*» («Зволікати небезпечно!») Підійшло гультяйства кількадесят тисяч, а над ними Кривоніс» [6, с. 418].

У моделюванні образу гетьмана вжито автором тільки темні фарби. Наприклад, у суперечці зі Скшетуським Хмельницький, за версією польського письменника, не завжди знаходить вагомі аргументи, відчуває страшні муки совісті, хапається за ніж, п'є стаканами горілку, говорить щось незрозуміле, поводиться брутально: «Я ледве *efferatam bestiam* («дикий звір») угамував і вчинок твій пояснив» [7, с. 220]; «...все одно що «*surdo tyranno fabula dicta*» («казка розказана глухому тиранові»)» [7, с. 223]. Також іронічно автор описує епізод вітання Богдана Хмельницького: «Київ вийшов назустріч йому з вогнями й стягами, коли академія вітала його словами: «*Tamquam Moysen, servatorem, salvatorem, liberatorem, populi de servitute lechica et bono omine Bohdan*» («Як Мойсей, спаситель, рятівник, визволитель народу і рабства ласького, на добру прикмету названий Богданом») – Богом даний, коли, нарешті, його назвали «*illustrissimus princeps*» («найславніший державець»), – тоді, за словами сучасників, «піднісся цим бузувір», відчув силу свою і ґрунт під ногами, чого раніше йому бракувало» [7, с. 205].

Особливе місце у тексті роману займає історіософська функція релігійного чинника. Вона також реалізується через фактичне використання латини. Певна тональність здебільшого проявлена в мові польського дворянства в часи найбільшого емоційного напруження: «Скшетуський підняв очі до неба, залитого місячним сяйвом, і почав голосно промовляти: «*Pater noster, qui es in coelis! Sanctificetur nomen Tuum, adveniat regnum Tuum, fiat voluntas Tua...*» («Отче наш, що єси на небесах! Нехай святиться ім'я твоє, нехай прийде царство твоє, нехай

буде воля твоя...»). Тут він замовк і за хвилю повторив голосніше й урочистіше: «Fiat voluntas Tua!» («Нехай буде воля твоя!»)» [6, с. 269]; «Під склепінням варшавського кафедрального собору зазвучало «Te Deum laudamus» («Тебе, Бога, хвалимо») [7, с. 171]; «Anima eius» («душа його»); «Benedico vos, in nomine Patris et Filii, et Spiritus sancti» («Благословляю вас во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа») та ін.

Тож, латинські вислови, слова та окремі фрази з античної літератури, використовуються для підсилення значущості авторського бачення тогочасної епохи Хмельниччини. У творі це зазначено лексикою військового, соціального, юридичного спрямування, а також висловами із античних творів відомих діячів.

2.3. Латина в творчості та епістолярії А. Чехова

Аналіз латинських виразів, а також їх функціонування в російських текстах, представляється надзвичайно важливим аспектом вивчення мови художнього твору. Вони беруть участь у формуванні авторського стилю і є однією з його яскравих характеристик. Під цим кутом зору розглянемо вживання латини у творах та листах А. Чехова. Щодо творів, то латинські слововживання використовуються автором як мовою оригіналу, так і в транслітерації, обігруючи особливості цієї мови в мовленні персонажів.

Найбільш частотними в прозі А. Чехова є латинські слова і вирази. Це пояснюється тим, що латинська мова в кінці ХІХ – початку ХХ століття була одним з основних гімназійних предметів, а її знання вважалося ознакою освіченості. В оповіданнях А. Чехова спостерігаються кілька напрямків використання латинських слів і виразів. Одним з таких напрямків є епізоди, коли персонажі прагнуть приховати справжні мотиви, почуття, бажання. У цьому випадку латинські вирази стають мовою соціального статусу, виступають в якості своєрідної маски. Підтвердження такого трактування знаходимо в

репліці Кулигіна («Три сестри»): «Що ж! Так прийнято, це «modus vivendi» («образ життя»). Директор у нас з виголеними вусами, і я теж, як став інспектором, поголився» [11, с. 174].

Наступним напрямком використання латини чеховськими персонажами є режим посилання на авторитет, в якості аргументації своєї думки. Наприклад, у промові Ковріна («Чорний чернець») він посилається на римлян: «Римляни говорили: «mens sana in corpore sano» («у здоровому тілі здоровий дух»))» [12, с. 243]. Ще одним варіантом стало іронічне вживання, засноване на змішуванні понять високого і низького, тобто коли в контексті використовується латинський вираз і елементи розмовної (простонародної) мови. Прикладом є розповідь філолога Михайла Федоровича («Нудна історія»): «Дивуюся, як це наша «alma mater»... наважується показувати публіці таких бовдурів і патентованих нездар, як цей ZZ» [10, с. 285], або репліка Кулигіна («Три сестри»): «Назюзякався, Іван Романич! Молодець! In vino veritas...» («істина у вині») [11, с. 161].

Варіант подачі в одному контексті латині і російської мови висвітлює важливу для А. Чехова ідею неможливості діалогу між героями. Так Маша і Кулигін розмовляють у прямому розумінні на різних мовах. Латинською мовою говорить Кулигін: «Feci quod potui, faciant meliora potentes», («я зробив все, що зміг, хай ті, хто зможе, зроблять краще») [11, с. 133], «Omnia mea mecum porto» («все своє ношу з собою») [11, с. 165]. Однак єдина реакція Маші – це роздратування, яке вона виражає: «amo, amas, amat, amamus, amatis, amant» («я люблю, ти любиш, він любить, ми любимо, ви любіть, любіть») [11, с. 165]. Також показова історія комунікативної невдачі, про яку розповів Кулигін: «В якійсь семінарії учитель написав на творі «нісенітниця» («чепуха» російською мовою), а учень прочитав «ренікса» – думав, латиною написано» [11, с. 174].

В оповіданні «Репетитор» латина виступає як об'єкт вивчення і

викладання. Тут, очевидно, позначився особистий досвід А. Чехова, який займався репетиторством в останні гімназійні роки. Автор переосмислює цей досвід у пародійному ключі, показуючи, як за допомогою покарань викладачі змушують учнів зазубрювати фрази і відмінки, зміст яких залишається для учнів неясним: «Склоняйте fructus! («фрукти») ...Ну, скажіть мені, як буде у кличному відмінку meus filius?» («мій син») [9, с. 336, 337].

Епістолярна спадщина А. Чехова – одне з найзначніших зібрань серед листів російських класиків. У першому науковому виданні повного зібрання творів і листів у 30 томах, що вийшов в 1974 – 1983 рр., листування склало 12 томів або 4484 сторінок тексту. Листи А. Чехова є не лише документальною оповіддю письменника про своє життя і свою творчість, але й відображенням усього культурного та суспільного життя Росії кінця XIX – перших років XX століття, що не поступається досконалістю мові його художніх творів.

При читанні листів А. Чехова звертає на себе увагу іншомовний компонент у мові письменника. В класичній гімназії, яку закінчив письменник, вивчали не тільки російську мову і словесність, але й латинську, грецьку, німецьку, французьку. Надалі письменник постійно вдосконалював свої знання цих мов, в тому числі і латини.

Латинські слова і вислови в листах А. Чехова різноманітні і численні. Це і прислів'я, крилаті слова і стійкі поєднання, і окремі лексеми, в тому числі термінологічні аббревіатури. З аббревіатур багаторазово зустрічається *nota bene* (NB) і *post scriptum* (P. S.), причому остання може використовуватися в тексті як позначення частини листа: «Лейкін днями в P. S. просив, щоб я ...». Нерідко письменник вдається до латини у зверненнях на початку та в кінці своїх листів. Так, листи до відомого лікаря П. Розанова він починає словами: «*Collega maior et amicissime* Павло Григоровичу!». «*Iohannes Leonis filius!*» – Чехов звертається до письменника Івана Леонтійовича Леонтьєва (Щеглова).

Завершуючи лист до брата Олександра Павловича, А. Чехов пише: «Бажаю tibi optimum et maximum» («бажаю тобі всього найкращого»).

Стійкі латинські поєднання також активно задіяні у текстах листів А. Чехова. Вираз «*Conditio sine qua non*», який позначає «обов'язкова умова»: «... це загально необхідно і становить «*conditio sine qua non*» всякого твору, який претендує на безсмертя»; «*Curriculum vitae*», що означає («життєвий шлях, буквально – біг життя»): «Ось Вам моє *curriculum vitae*»; «...написати Вам обіцяне *curriculum vitae*...» – тут мова йде про щоденник вмираючого Миколи Павловича Чехова, в якому він повинен був повідомляти лікаря М. Оболонського про свій стан. «*Honoris causa*» («Заради пошани»): «Завтра я гуляю на весіллі у кравця, непогано пише вірші і який полагодив мені з поваги до мого таланту «*honoris causa*» («почесний») піджак». «*Sui generis*» «Своєрідний; особливий; незвичайний; оригінальний»: «...Ліодор Іванович поет *sui generis*...»; «Ви писака *sui generis* і самотійні, як орел в піднебессі».

Невід'ємною частиною оповідання в листах А. Чехова стають латинські вислови та прислів'я. Вислів Ювенала «*Mens sana in corpore san*» («У здоровому тілі здоровий дух») він вживає в листі, говорячи про вихованих людей: «...їм потрібна *mens sana in corpore san*». Також висловом Ювенала «*Panem et circenses*» («Хліба і видовищ!») автор відповідає М. Лейкіну, який просив тем і підписів: «...*panem et circenses* немає і немає». «У Вас 600 кущів жоржин... На що Вам ця холодна, не надихаюча квітка? ... Втім *de gustibus non disputantur*». Тут Чехов використав латинське прислів'я («Про смаки не сперечаються»). У листі до О. Плещеева після вжитого латинського прислів'я «*Quod licet Iovi, non licet bovi*» («Що дозволено Юпітеру, не дозволено бику»), йде міркування, що розкриває його зміст: «Що з Вами, дорогий Олексіє Миколайовичу? Чи правда, що Ви хворієте? «*Quod licet Iovi, non licet bovi*». Що до лиця нам, скигліям і дохленьким літераторам, то вже зовсім не личить Вам, широкоплечим». Як парафраз відомого вислову

«Amicus Plato, sed magis amica veritas» («Платон мені друг, але істина дорожча») сприймається латинська вставка в листі до брата М. Чехова, художника: «Недолік у тебе тільки один. ...Це твоя крайня невихованість. Вибач, будь ласка, але *veritas magis amicitiae*...». Ця фраза перекладається як «істина більше дружби».

Зустрічаються у листах Чехова і буквальні переклади латинських висловів. Наприклад, фраза «*Aurea mediocritas*» («Золота середина») вжита вже в перекладі: «На мене від нудьги знайшла примха: набридла золота середина, я всюди тиняюся і скаржуся, що немає оригінальних жінок». Ця латинська фраза – вислів одного з положень життєвої філософії Горація. Також латинський вираз – переклад афоризму Гіппократа «залізом і вогнем (лікувати), який набув згодом значення «вогнем і мечем (знищувати), використано Чеховим у другому його значенні: «...хочуть, щоб їм допомагали поліція і міліція вогнем і мечем!»

Нерідко в листах А. Чехова зустрічаються латинські слова, що передаються російською графікою: «клінічні заняття з неминучими гісторіями морбі...» – латинське «*historia morbi*» означає («історія хвороби»). «Якщо куплю собі хутір, то там влаштую собі справжню бібліотеку, з усіма онерами» – латинське «*oneris*» означає («обов'язковість, борг, тягар»). «Діти надійдуть під ферулу бабусі...» – «*ferula*» – («різка, хлист»).

А. Чехова захоплювали листи, написані латинською мовою: «він надіслав мені листа латинською мовою. Чудово!»; «Твій лист латинською мовою геніальний. Я його сховав і буду зберігати до тих пір, поки не втрачу здатність розуміти розумне і оригінальне». Також своєрідний фон його листів створюється за рахунок введення різних античних реалій – міфологічних, історичних, літературних: «...міг уявити себе аркадським принцом...»; «Пишіть, закликаю прахом Цезаря»; «Я не Потьомкін, а Цинцинат». Латинською «*Cincinnatus*» –

фамільне ім'я, приєднане до родового. Очевидно, мається на увазі Луцій Квінтії Цинцинат, консул 460 р. до н. е.

Листи для А. Чехова були свого роду творчою лабораторією для апробації мовних засобів. Як у художніх творах, так і в листах, античність безвідмовно служила письменнику.

2.4. Латинська мова у творах А. Переса-Реверте

Літературний процес ХХ – початку ХХІ століть не можна уявити без масової літератури. Вона є найбільш поширеною, розповсюдженою, читаною й популярною. Чинники притягальності для читачів творів, які викликає масова література, у їх моделі й формулі популярної белетристики. Академік М. Жулинський за допомогою оригінальної алегорії проілюстрував необхідність приділити увагу популярній белетристиці, яку порівнює з океанським лайнером: «Висока, елітна, справжня література мислиться як видима частина океанського пароплава, якою милуємося, захоплюємося довершеністю форми, її естетичною досконалістю. А та, украй важлива частина корабля, що нижче ватерлінії, мені нагадує масову, популярну літературу, без якої не може триматися на плаву література висока, елітарна» [1, с. 49–50].

До такої літератури відноситься і творчість Артура Переса-Реверте. Звертаючись до аналізу ряду творів сучасного іспанського письменника Артура Переса-Реверте, слід зазначити, що він належить до тих численних авторів, для яких творча спадщина Олександра Дюма-батька стала джерелом власної творчості. Сам Перес-Реверте не тільки не дистанціюється від такого порівняння, а, навпаки, підкреслює те, що він надихається романами Дюма, які, в певному сенсі, є основою для його творів. Сюжетні лінії, герої, ситуації книг Дюма стали для Артура Переса-Реверте відправним пунктом для створення нових сюжетів і героїв, моделювання яких відбувається в рамках обраних

сучасними письменниками жанрів, породжуючи нові творчі можливості. Ці творчі можливості у Переса-Реверте, наповнені особливою силою і енергією, зробили його книги надзвичайно популярними в світі, в тому числі і в Україні.

Стилістичні прийоми, пов'язані з використанням латинської мови, ми знаходимо в романах Переса-Реверте «Фламандська дошка» (1990) і «Клуб Дюма, або Тінь Рішельє» (у деяких перекладах – «Дев'яті врата. Тінь Рішельє») (1993). Вони пов'язані між собою внутрішньою єдністю. Ці твори об'єднує не тільки те, що в них з'являються спільні персонажі (хоча і не головні), але й їхня спрямованість до одного і того ж матеріалу – до подій Середніх віків, історії середньовічного мистецтва. Обидва романи, що належать до детективного жанру, занурюють читача в особливий світ колекціонерів, збирачів предметів старовини, бібліофілів, істориків, фахівців-мистецтвознавців, реставраторів, художників, антикварів світу та антикваріату, світ інтелектуалів, експертів, знавців і цінителів старовини, світ, закритий для непосвячених.

Колекціонування та полювання за історичними раритетами у Переса-Реверте постають, насамперед, як пристрасть, і на цьому шляху людина не зупиняється ні перед чим, навіть перед злочином. Оповідючи про предмети мистецтва, письменник здійснює тимчасові переходи з сучасності в інші історичні епохи і культурні пласти, як у романі «Фламандська дошка». При цьому крізь призму мистецтвознавчого аналізу історичних раритетів письменник тонко розкриває психологію своїх персонажів – людей як сучасного суспільства, так і віддаленого минулого, зображених на картині.

Сфера зацікавлень письменника в цих романах – Середньовіччя. Перес-Реверте створює атмосферу цього часу, аромат епохи, використовуючи широкий діапазон художніх прийомів і засобів, одним з яких є латинська мова як мова середньовічної культури і мистецтва.

У романі «Фламандська дошка» головні герої – антиквар і колекціонер Сесар та його молода учениця Хулія – художник-реставратор. Обоє чудово володіють латиною, що дозволяє їм на високому професійному рівні розуміти, оцінювати, атрибутувати твори мистецтва. Антиквар просякнутий духом римської культури, виявляє величезну любов до латини, цитує римських авторів, сприймаючи їх глибоко й емоційно. Цю захопленість латинською мовою він зміг передати своїй учениці Хулії. Коли їй до рук потрапляє картина роботи фламандського художника XV ст. «Гра в шахи», на якій при проведенні рентгеноскопії виявляються три слова, невидимі оку, вона з захопленням починає їх розшифровувати. Виконаний бездоганним готичним шрифтом напис свідчив: «*Quis necavit equitem*». Далі Перес-Реверте дає своє пояснення латини необізнаному читачеві і детально пояснює зміст кожного латинського слова вустами Хулії, яка досить добре володіла латиною. *Quis* – питальний займенник, що означає «хто». *Necavit* – від дієслова «*песо*», що означає «вбити». А *equitem* – знахідний відмінок від іменника однини «*eques*», що означає «лицар». Тобто, фраза означає («Хто вбив лицаря»), причому явно це питання, інакше до чого тут слово «*Quis*», що додає цій фразі деякої таємничості.

Отже, «ХТО ВБИВ ЛИЦАРЯ?». Очевидно, що в картині була зашифрована таємниця вбивства. Головна героїня береться за розгадку цього злочину, вчиненого п'ятсот років тому.

Персонажі картини – двоє чоловіків благородної зовнішності, що грають шахову партію, і дама, яка читає книгу. Четвертим персонажем, хоч і відсутнім на картині, але є спостерігачем і свідком, що зафіксував цю сцену, виступає художник, автор картини. Біля голів персонажів готичними літерами підписані їх імена: *Ferdinandus Ost. D. i Rutgier Ar. Preux*, напис біля голови жінки свідчив: *Beatrix Burg. Ost. D.*

Історичне розслідування, проведене героїнею, дозволяє їй чітко визначити тих осіб, яких зображено на картині. Мова йде про

Фердинанда Альтенхоффена і герцога Роже Аррасського. Працюючи над історичним матеріалом, Хулія звертається за консультацією до історика-медієвіста. З його глибоких професійних коментарів читач дізнається про події XV ст., пов'язані зі Столітньою війною, в якій брав участь доблесний лицар Роже Аррасський – найближчий соратник короля Франції Карла VII. Лекція професора-медієвіста вимагала від Переса-Реверте необхідності створити латинський колорит та включити в текст роману назву середньовічного джерела латинською мовою – «*De viribus illustris*» («Про знаменитих людей»). Це відома праця римського історика Корнелія Непота (I ст. до н. е.). Але більшої популярності набув історичний твір «*De viris illustribus*» Ієроніма, який написаний у 392-393 рр. Ця книга викликала безліч наслідувань та продовжувачів і протягом усього середньовіччя вважалася класичною працею з історії. Перес-Реверте теж включає в текст латинські цитати, що стосуються художника, автора картини – «*insignis pictor*» («знаменитий живописець»), про картину якого збереглося свідчення, що вона «*magistro magno et famoso flandesco fuit depictum*» («майстром великим і славним фламандцем була написана»).

Отже, Хулія дуже хотіла розкрити таємницю картини і відповісти на питання, поставлене фламандським художником. Вона приходить до висновку, що розстановка фігур на шаховій дошці символічно відповідає персонажам цієї картини. Проводячи історико-криміналістичне розслідування, героїня втягує в цю ситуацію своє найближче оточення. Внаслідок цього відбуваються, здавалося б, неймовірні події: шахова партія на середньовічній картині несподіваним чином починає розіграватися в реальності, ніби якийсь досвідчений і таємничий майстер крок за кроком пересуває фігури, і кожен наступний хід призводить до чергового вбивства друзів Хулії.

Латинська фраза «*Quis necavit equitem*» як рефрен повторюється на сторінках роману, посилюючи напружене детективне дійство і

прагнення героїні розкрити злочини минулого і сьогодення, які, як їй здається, якимось чином пов'язані один з одним. Цей зв'язок виявляється через розстановку шахових фігур на картині, які, ніби рухаючись, продовжують своє протистояння в дійсності, де реальні люди немов перетворюються на шахові фігури, яких знищують в якійсь хитромудрій диявольській грі.

Відповідь на питання «quis?» («хто?») за законами детективного жанру прозвучить в кінці роману. З допомогою одного шахіста Хулії вдається розкрити обидва злочини. Підсумком історичного розслідування стала вставна новела, що розповідає про трагічні долі персонажів картини. Вся композиція картини, як і шахова партія, за задумом художника вказувала на те, що вбивцею Роже Аррасського був його партнер по грі в шахи і господар замку Фердинанд Остенбургський. Причиною ворожнечі стала дружина Фердинанда Беатриса Бургундська, яка надалі сумно закінчила своє життя в монастирі.

Було виявлено й реального злочинця – ним виявився антиквар Сесар. У минулому талановитий шахіст, він скоював злочини, за його власним визнанням, на основі глибоко особистих внутрішніх спонукань. Будучи вражений смертельним недугом, Сесар, вкравши картину і замітаючи сліди, присвоїв собі право розпоряджатися життям і смертю інших людей, часто керуючись, як у шаховій партії, виключно естетичними міркуваннями. При цьому Перес-Реверте особливо підкреслює, що естетичні смаки Сесара глибоко пов'язані з латинською культурою в усьому її різномайтті. Сесар мислить образами цієї культури. Так, бажаючи таємно допомогти Хулії в розслідуванні, він, як витончений гравець, що прагне надати партії завершений характер, вводить ще одну фігуру – шахіста високого класу, якого уподібнює провіднику – поетові Вергілію з «Божественної комедії» Данте. Звертаючись до Хулії, Сесар говорить, що йому не залишалося нічого іншого, як знайти Вергілія, здатного вести її шляхом цієї пригоди.

Поет Вергілій є найулюбленішим автором антиквара. Перед тим, як вчинити самогубство, він, прощаючись з Хулією, звертається до рядків саме з Вергілія: «Nec sum adeo informis...Я не настільки потворний... Нещодавно на березі я опинився, хоч море спокійним було...». Це було абсолютно в дусі Сесара – процитувати Вергілія. Перес-Реверте тут має на увазі уривок з вергілієвих «Буколік».

З допомогою латинської мови Перес-Реверте немов домальовує характери своїх героїв, надаючи їм додаткових відтінків і відмітних особливостей. Такі цікаві штрихи ми знаходимо, зокрема, в словах подруги й ділового партнера Хулії Менчу. Знання Менчу про латину досить приблизні, тому рафінована вченість Сесара викликає в неї роздратування. Так, вона говорить: «In dubio pro geo», як стверджує цей старий піжон Сесар, що вічно хизується своєю латиною. Чи не in dubio, а in pluvio? [4, с. 21–22]. Відомо, що вираз «in dubio pro geo» означає («при сумніві на користь обвинуваченого»). «Pluvium» по-латині – («водостік для дощової води»), отже, «in pluvio» перекладається як («біля водостоку»). Безглуздість цієї латинської фрази в устах подруги Хулії очевидна, вона показує ту прірву, яка пролягає між Сесаром і Менчу. Саме ця фраза дозволяє зрозуміти суть неприязних, внутрішньо ворожих відносин між Сесаром і Менчу, що згодом призводить до її вбивства Сесаром. Очевидно і те, що недоречна латинська цитата у виконанні Менчу викликає і комічний ефект. При цьому цікаво те, що Перес-Реверте залишає зазначений пасаж без коментаря, надаючи читачеві самому розібратися з латинською фразою.

Таким чином, у романі завдяки латинській мові автор вирішує дві основні задачі. По-перше, він створює середньовічний колорит, який неможливо уявити собі без латини. По-друге, латинська мова виступає як стислий, лаконічний, і разом з тим, надзвичайно виразний засіб характеристики персонажів. Доречно було б додати, що розслідування злочинів – історичного й сучасного – розвивається в романі у

відповідності з відомою формулою римського права, що стосується тих питань, на які треба відповісти при розслідуванні злочину. Мова йде про таку юридичну формулу: «Quis? Quid? Ubi? Quibus auxiliis? Cur? Quomodo? Quando?» («Хто? Що? Де? З чією допомогою? Навіщо? Яким чином? Коли?»)). Перше питання і відповідь на нього чітко прозвучали в романі. Відповіді на інші риторичні запитання цієї короткої, але найглибшої формули читач знаходить сам, розгадуючи таємниці роману. На всі ці питання відповідає наприкінці сам Сесар – чітко й логічно розкриваючи суть своєї останньої злочинної шахової партії. Пересу-Реверте вдалося показати кричущу невідповідність між естетичними та етичними принципами цього персонажа. Для нас же важливо те, яку роль відіграє латинська мова у створенні як образу Сесара, так і всієї атмосфери твору.

Головним героєм іншого роману Переса-Реверте «Клуб Дюма» є бібліофіл-інтелектуал Корсо, який заробляє собі на життя в якості експерта і консультанта-мистецтвознавця, знавця книговидавничої справи, фахівця з антикваріату. Цей роман побудований практично за тією ж схемою, що і «Фламандська дошка». Історичні персонажі і твори мистецтва (в даному випадку книги) також стають своєрідними діючими особами. Корсо живе у світі знавців історії мистецтва, власників колекцій і бібліотек, рідкісних фоліантів. За цими раритетами ведеться постійне полювання, заради них скоюються злочини. Перес-Реверте веде читача по таємничих лабіринтах цього світу колекціонерів. Багато раритетів містять «зловісні» таємниці, зашифровані послання, що йдуть із глибини століть, натякаючи на можливість «посвяченому» знайти ключ до якогось «істинного» знання, яке дозволить відмикати особливі, надлюдські сили й відкрити ворота в інші світи та простори.

Супроводжуючи Корсо в його пошуках бібліографічних раритетів, читач потрапляє у бібліотеку-архів баронеси Унгерн. Фонд Унгернів володів найбагатшою в Європі бібліотекою з окультних наук. Корсо вже

встиг помітити на полицях «*Daemonolatriae Libri*» Нікола Ремі, «*Compendium Maleficarum*» Франческо Марії Гуаццо, «*De Daemonialitate et Bestialitate Incubus et Succubus*» Людовіка Сіністарі... Тут був складений один з кращих каталогів з демонології [4, с. 57–58]. Перес-Реверте через розвідки Корсо в галузі літературних джерел з окультизму, демонології, магії торкається проблеми діяльності інквізиції. Він відображає цю сферу історичного буття, даючи промовистий перелік публікацій латинською мовою з цієї проблематики. Коли Корсо зупинився перед шеренгами книг, його увагу привернув «*Disquisitionum Magicarum*» Мартіна дель Ріо. Тут мова йде про твір «Розвідки про відьом» (1599), що належить перу іспанського юриста, члена ордена єзуїтів, демонологу, який прославився активною участю в процесах над відьмами.

Розмовляючи з Корсо, баронеса Унгерн розповідає про найважливіші події в діяльності інквізиції в боротьбі з єретиками. Так Перес-Реверте звертає увагу на одну зі сторінок в історії інквізиції, пов'язану з дискусією всередині католицької церкви з питань існування диявола, і знову наводить ряд латинських джерел: булла Папи Інокентія VIII «*Summis Desiderantes Affectibus*» («Всіма помислами душі») проголосила, що Західна Європа наповнена бісами і відьмами. Тоді ж два ченці-домініканці, Крамер і Шпренгер, склали «*Malleus Maleficarum*» («Молот відьом») – підручник для інквізиторів, опублікований у 1486 р. Відомо, що папська булла 1484 року поклала початок широкій практиці процесу проти відьом і чаклунів, що охопив Європу і тривав аж до початку XVII ст. Булла оголосила єрессю віру в чаклунство, а сумно відома книга «Молот відьом» не тільки обґрунтувала необхідність переслідування чаклунів і відьом, а й затвердила їх спалення.

Тему середньовічного окультизму неможливо висвітлити, не звернувшись до латинської і давньогрецької термінології. Автор вводить

ці специфічні зловісні терміни: «*carmina*» (лат.) – в значенні «заклинання», «магічна формула», «*nesromantia*» (грец.) – «некромантія», «*goetia*» (грец.) – «чаклунство». Яскравість і наповненість короткому, але змістовному нарису з середньовічного європейського окультизму, алхімії, чорнокнижництва, так званого герметичного знання надають численні латинські тексти і написи (саме ці латинські тексти стали основою всієї інтриги роману), в яких, за уявленнями шукають «таємне знання», ховаються вказівки і ключі, зрозумілі знавцям окультизму. Ключ елементарний – це аббревіатури, подібні тим, що використовувалися в древніх латинських книгах і манускриптах [4, с. 86].

Коментуючи латинські підписи до гравюр тієї книги, яка цікавить Корсо, баронеса Унгерн розшифровує ці аббревіатури, а читачеві представлені малюнки, пояснені латинськими написами. Саме через їх розшифровку в романі створюється певний образ окультної філософії, її символіки як складової частини середньовічної культури. І за допомогою цієї символіки будується зловісний демонізм роману, що лоскоче нерви. Баронеса Унгерн – втілення блискучої ерудиції з цієї проблематики. Слухаючи її, Корсо запитав себе, скільки шарлатанства таїла в собі ерудиція, якою частувала його співрозмовниця. Одна з розшифровок середньовічного тексту, зроблена баронесою, свідчила: «*pot. m. vere. im. go...*» – («Я зможу оживляти воскові фігури»). Вона роз'яснила зміст гравюр, виражений латинською мовою: «*Nemo pervenit qui non legitime certaverit*» («Хто бореться не за правилами, нічого не досягне»). Далі йдуть написи: «*Clausae patent*» («Відкривають замкнене»); «*Verbum dimissum custodiat arcanum*» («Сказане слово нехай збереже таємницю»); «*Fortuna non omnibus aequae*» («Доля не однакова для всіх»); «*Frustra*» («Марно»); «*Ditesco mori*» («Збагачуюсь смертю»); «*Discipulus potior magistro*» («Учень перевершує вчителя»); «*Victa iacet virtus*» («Доброчесність лежить переможена»); «*Nunc scio tenebris lux*»

(«Тепер я знаю, що з темряви йде світло»).

Усі ці латинські фрази, врешті-решт повинні були скласти якусь формулу для магічного ритуалу, що належав у відповідності зі середньовічною традицією до так званого «ars diaboli» («мистецтва диявола»). Іншими словами, мова йде про формули-заклинання для виклику диявола. А саме цю мету переслідував чоловік, який зробив замовлення Корсо на дослідження декількох книг, які в своїй сукупності повинні були відкрити таємний код «посвяченому», що успадковує таким чином владу над силами темряви. Він шукав ті дев'ять гравюр, або «дев'ять врат», пам'ятаючи, що кожна гравюра повинна була дати свій магічний елемент і слово-ключ у поєднанні латини, давньогрецької та давньоєврейської мов.

Для того, щоб максимально посилити напружену та по суті театральну-містичну дію роману, Перес-Реверте посиляється на ряд специфічних творів, в яких розробляється «ars diaboli», серед них «Theatrum diabolicum» («Театр диявола»), «De occulta philosophia» («Про окультні філософії»), «De magna imperfetaque opera» («Про великі і недосконалі діяння»). Звивистий шлях пошуків Корсо остаточно приводить його до того персонажа, хто, зібравши всі необхідні гравюри і джерела, проводить магічний ритуал, вважаючи себе єдиним володарем таємного знання, що дає можливість викликати диявола. Цю ідею, по суті вже божевільний, адепт виражає латиною: «Serpens aut draco qui caudam devoravit» («Змій, тобто дракон, який пожирає свій хвіст»). Він багато разів вимовляє заклинання і латинські формули: «Sic exeo me...» («Так звільняюся...»). Однак «Диявольський ритуал» завершується жахливим, нелюдським криком, криком жаху і відчаю ревного прихильника диявола. Цей, здавалося б, найбільш містичний контрапункт роману розв'язується несподіваним гомеричним сміхом: адже одна з гравюр виявилася підробленою, тому вся ситуація «диявольського театру» перетворюється у свою протилежність – в

комедію й осміяння так званого «адепта темних сил».

Роман, сповнений усіляких загадок, жажів і «окультних таємниць», завершується короткою латинською фразою, яка ставить усе на своїй місці. Ця фраза – «Ceniza sculpsit» («Сеніса вирізав») – пояснює, що одну з гравюр створили брати Сеніса, друзі та партнери Корсо, які часто займаються сумнівними операціями. Вони зробили це з любові до мистецтва, прагнучи зрівнятися у майстерності з різьблярем (sculptor) далекого Середньовіччя. При цьому Перес-Реверте пояснює розходження між «sculptor» – різьблярем гравюри і «inventor» – творцем її композиції. Однак ми бачимо, що автор на цьому не закінчує свою гру з читачем, використовуючи тут вельми підступний хід у побудові свого містичного театру. Він залишає читача в напрузі з прихованою думкою, що десь, можливо, існує справжня гравюра, яка дасть потрібну магічну комбінацію латинських букв.

Завершуючи роман, письменник вдається до того прийому, який ми часто зустрічаємо у Дюма: великий романіст саме латинській мові довіряє вираз найбільш значущих ідей та етичних висновків своїх творів. При цьому у Дюма латинська мова включена в цікаве, захоплююче і динамічне дійство. Пересу-Реверте вдалося зробити латину найважливішою частиною історичного тла роману, адже образ середньовічного окультизму неможливо донести до сучасних читачів без звернення до латинської мови.

Цікаво простежити, як митець працює з латинською мовою у романі «Фламандська дошка» і «Клуб Дюма». Письменник постійно тримає латинські фрази й образи в центрі уваги читача, неодноразово повертаючись до них, повторюючи їх у різному контексті і розмірковуючи над ними разом з читачами. Отже, в цих творах відбувається постійний перегук латинських реалій і нагадування їх читачам. Багаторазове повторення латинського тексту і своєрідний його аналіз у контексті роману є вдалим дидактичним прийомом, мета якого –

досягти глибокого розуміння читачем запропонованої Пересом-Реверте історичної теми. Іспанський письменник, включивши латинську мову в контекст масової літератури, продовжує, таким чином, латинську літературну традицію. Більш того, Перес-Реверте вніс новий імпульс і багато в чому оживив цю традицію. Цікаві та напружені детективні сюжети його творів набувають ще більш загадкового характеру завдяки тому, що загадки і таємниці його романів часто сформульовані латинською мовою, а розслідування злочинів, розгадування таємниць пов'язане саме з правильним прочитанням, розшифровкою латинського тексту. Вдало використовуючи прийом включення латинської мови в сюжети своїх романів, письменник посилює їхню інтелектуальну основу.

Історичний роман Переса-Реверте «День гніву» (2007) присвячений одній з найважливіших подій іспанської історії нового часу – мадридському повстанню 2 травня 1808 р. проти Наполеона, яке, як відомо, було жорстоко придушене французькими військами. Це повстання стало подією світової історії завдяки картині Франсиско Гойї «Розстріл повстанців на горі Принсипі Піо 3 травня 1808 року». Повстання було потужним проявом патріотичного пориву, спрямованого проти чужоземних загарбників. Головною дійовою особою роману Перес-Реверте зробив іспанський народ, що став як героєм, так і жертвою тих подій. Важливо те, що письменник спробував уявити певний зріз життя різних верств іспанського суспільства. Прагнення до історичної достовірності передбачає, насамперед, тонку і сумлінну роботу з історичними реаліями. Маючи невеликий досвід роботи з історичним матеріалом, іспанський письменник ще в своєму культовому романі «Клуб Дюма, або Тінь Рішельє» показав, як із складання, зіставлення, поєднання фактів і текстів народжуються часом істини, а часом химери. Говорячи про «День гніву», він не наполягає на тому, що створив у повному сенсі слова історичний роман, залишає за собою

право на домислювання і переосмислення деталей. Серед цих деталей певне місце займає латинська мова. Звернення автора до латини і в цьому творі відображає загальний інтерес Переса-Реверте до різних пластів латинської культури. Роман не настільки насичений латиною, як попередні, проте ті латинські афоризми, які включені в текст, несуть важливе змістовне навантаження.

Слід зазначити, що твір написаний всупереч офіційній історіографії. В одному з інтерв'ю, коментуючи свій роман, Артуро Перес-Реверте з гіркотою дивується: «Де ж були в той день люди, які могли спрямувати натовп, люди, які тоді формували дух нації? Письменники, політики, оратори? Ті, кому за родом їх діяльності належало б пояснювати, вести за собою? Вони сиділи вдома, наводячи в суперечці зі своєю совістю розумні аргументи на користь цього рішення, – і вціліли» [3, с. 13]. Правлячі верхи Іспанії не підтримали патріотичний порив народу, більше того, вони готові були здати Мадрид військам Бонапарта. Саме тому глибоко саркастична класична латинська фраза мляво прозвучала на засіданні Державної Ради: «Згадайте, що Олександр з двадцятьма тисячами македонців розгромив трьохсоттисячне військо персів. Недарма ж сказано: «*Audaces fortuna iuvat*»...і сяке таке. Від цих вергілієвих рядків – «Хоробрим доля допомагає» – пройнятих не цілком доречним в таку ранню годину патріотичним запалом, злякано здригнулися кілька членів ради, кунявшими в кріслах, і особливо – ті, хто не забув основ шкільної латині. Цей латинський афоризм, що протягом багатьох століть служив заклик до героїзму і самопожертви, тут, у контексті роману, не тільки не збігається з усією атмосферою, що відбувається в Раді, а навпаки, вступає в протиріччя, різко контрастуючи з боягузством і зрадою присутніх. Справжніми ж сміливцями стали представники третього стану і деякі військові, які очолили рух повстанців.

Вергілієвська фраза стала стрижнем, навколо якого розгортається

дія роману «День гніву». Все побудовано на контрастах і парадоксах, а подальший розвиток подій, по суті, спростовує слова давньоримського автора. З одного боку, ми бачимо боягузтво, зраду правлячими колами національних інтересів і їхні плани придушення повстання власного народу, з іншого – хоробрість і самопожертву жителів Мадрида, які встали на захист інтересів тієї держави, тієї монархії, що їх зрадили. Але Фортуна не на боці цих сміливців – повстання було придушене найжорстокішим чином, а картина Гойї стала найбільшим художньо-історичним документом і свідченням цієї трагедії. Пафос твору Гойї і пафос роману Переса-Реверте збігаються.

В іншій частині роману латинська мова представлена на рівні шкільної латини, яка була присутня в якості невід'ємної частини життя освіченої верстви Іспанії XIX ст.: «*manu militari*» («насильно», «із застосуванням військової сили»); «*confiteor*» («сповідую»); «*custos rerum prudentia*» («розсудливість – хранитель усіх справ», або «береженого бог береже»).

Латинська мова, навіть якщо вона досить обмежено представлена в романах Переса-Реверте, завжди грає важливу роль: вона є засобом, за допомогою якого автор відтворює, подібно Дюма, певну історичну епоху чи характери персонажів. Але в будь-якому разі Перес-Реверте вміло дозує обсяг латинських текстів і термінів, прагнучи не порушувати рівня зацікавленості читачів.

Завдання для самостійної роботи

1. Наведіть приклади, які свідчать про те, що латинські вислови знайшли відображення у світовій літературі.
2. Наведіть приклади, які свідчать про те, що латинські вислови знайшли відображення в російській літературі.
3. Чому античну культуру називають колискою європейських культур?
4. Розкрийте особливості використання латинських сентенцій у творі «Проби» М. Монтеня.
5. Схарактеризуйте напрямки використання латинських слів і виразів в оповіданнях А. Чехова.
6. Визначте особливості використання латини в історичному романі «Вогнем і

мечем» Г. Сенкевича.

7. Визначте особливості використання латинської мови у творах сучасного іспанського письменника А. Переса-Реверте.

8. Як ви розумієте вислів Овідія: «Дії переходять у звички. Заняття накладають відбиток на характері»?

9. Користуючись додатком А, випишіть 4 вислови Вергілія і поясніть їх значення.

10. Яку традицію у світовій поезії започаткував Горацій?

11. Як ви розумієте вислови Сенеки: «Чужі вади у нас на очах, а свої – за спиною»? «І після поганого врожаю треба сіяти»?

Література

1. Жулинський М. «Давненько в моїй уяві...» : вступне слово. //Слово і час. 2008. № 1. С. 49 – 50.

2. Монтень М. Проби / Michel Eyquem de Montaigne. Essais / Перекл. з фр. Анатоль Перепадя. У 3 кн. Кн. 1. К.: Дух і літера, 2005. 365 с.

3. Перес-Реверте А. День гнева. М.: Ексмо, 2009. 416 с.

4. Перес-Реверте А. Девятое врата. Тень Ришелье. М.: Ексмо, 2006. 480 с.

5. Перес-Реверте А. Фламандская доска. М.: Ексмо. 2009. 475 с.

6. Сенкевич Г. Вогнем і мечем: Роман: У 2 т. Т.1 / Пер. з польс. Є. Литвиненка. Тернопіль: Богдан, 2006. 544 с.

7. Сенкевич Г. Вогнем і мечем: Роман: У 2 т. Т.2 / Пер. з польс. Є. Литвиненка. Тернопіль: Богдан, 2006. 480 с.

8. Суровцева Е.В. Иноязычные вкрапления в художественной прозе и драматургии А. П. Чехова / Русский язык: исторические судьбы и современность: труды и материалы /сост. М.Л.Ремнева, А.А.Поликарпов. М.: МГУ им. М.В.Ломоносова, 2010. С.60 – 64.

9. Чехов А. П. Репетитор. Полное собрание сочинений и писем : в 30 т. М.: Наука, 1983. Т. 2. С. 336 – 339.

10. Чехов А. П. Скучная история. Полное собрание сочинений и писем : в 30 т. М.: Наука, 1985. Т. 7. С. 251 – 311.

11. Чехов А. П. Три сестры // Чехов А.П. Полное собрание сочинений и писем : в 30 т. М.: Наука, 1985. Т. 13. С. 117 – 189.

12. Чехов А. П. Черный монах// Чехов А.П. Полное собрание сочинений и писем : в 30 т. М.: Наука, 1985. Т. 8. С. 226 – 258.

13. Чужа Т. В. Романтична візія України у романі «Вогнем і мечем» Г.Сенкевича. // «Українська школа» в літературі та культурі українсько-польського пограниччя. Збірник наукових праць. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київські полоністичні студії. К., 2005. Т. VII. С. 360 – 371.

14. Ярков А. «Клуб Дюма» и «Гвардия Феникса»: творчество Олександра Дюма как источник новых литературных сюжетов /

Александр Дюма и современность / Под ред. М.И. Буянова. М., 2002. С. 116 – 123.

*Omnia sapientibus facilia
Для мудрих не існує ніяких
ускладнень
Зенодот*

РОЗДІЛ III ЛАТИНСЬКІ ВИСЛОВИ В ТВОРАХ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

3.1. Латинська мова та антична спадщина в українській літературі та культурі XV – XX ст.

Значення латини для розвитку науки та європейської літератури важко переоцінити: протягом багатьох століть вона залишалася провідною мовою освіти і науки. На початку XV століття ця мова стала органічною рисою і літератури України. Питома вага античних елементів в українській літературі визначається певними закономірностями і універсаліями, що мали типологічні риси, характерні для літературних спільностей того чи іншого періоду,

Незаперечним є те, що без вивчення і введення в культурний обіг латиномовних творів українських письменників неможливо вникнути в особливості літературного процесу пізніших епох, а отже, неможливо створити повну й об'єктивну картину розвитку української літератури.

Уже в літературі Київської Русі трапляються згадки, за якими можна зробити висновок про побутування в українському культурному середовищі творів латинських авторів. Достеменно відомо, що Данило Галицький контактував із главами тодішніх європейських держав та з ієрархами Римської церкви. Зрозуміло, що ці контакти мали здійснюватися латинською мовою. У XIV – XV ст., у які в «латинській Європі» запанувало Відродження, зв'язки української літератури з

іншими мали спорадичний характер, а міжнародні взаємини України майже цілком обмежувалися православно-слов'янською спільнотою. Початково латина асоціювалася у православних лише з експансією католицизму і втратою національної самобутності, що було небезпідставним.

Латинські літературно-естетичні й філософські джерела використовувалися в українській духовній, полемічній літературі, в літописах, житіях, повчаннях. В Україні це реалізувалося саме в тій мові, якою вона прагнула користуватися в діловому спілкуванні за взірцем «латинської вченості». Найважливішими пам'ятками стали латиномовні твори інтелектуальної прози, що є першими серед відомих сьогодні друкованих текстів українських авторів – це «*Iudicium anni 1478 recurrentis*» («Прогностичне судження про 1478 рік») та «*Iudicium pronosticon anni 1483 currentis*» («Прогностична оцінка поточного 1483 року») професора медицини й астрономії Болонського і Краківського університетів Георгія (Юрія) Дрогобича з Русі, виданої в Римі, в якій викладено окремі наукові відомості з астрології й астрономії, метеорології, філософії, економіки, географії. Це прояв суто ренесансного типу його світогляду, бо саме тоді зростав інтерес до античності. Наводимо приклад з тексту твору «Прогностичне судження про 1478 рік» та його переклад українською мовою:

Iesus Maria

Ad laudem omnipotentis dei tertii in personis et singularis in essentia divinitatis: totiusque celi intervae et pro laude magnificentissimi domini 10. De hoc moliis: magnificentissimorumque domorum 16, huius urbis famosissimae Bononiensis: eius que fateo sancti studii ampliori fama et inverniento. Ego, magister leorius de Russia, iudicium anni 1478 recurrentis ex planetarum figuris, siderumque influxibus elidere proposui, quod in 24 particulas dividere decrevi.

Ієзус Марія.

На славу всемогутнього Бога в трьох лицах і єдиного в божественній сутності; і заради всього неба і землі наймогутнішого Господа 10 сфер. Про це в працях шістнадцяти частин, заради більшої слави самих шляхетних домів і процвітання цього уславленого міста Болоньї,

наважуюсь я на це благословенне дослідження. Я — магістр Георгіус із Русі, задумав видати судження про нинішній 1478 рік із фігур планет і впливів сузір'я, яке я вирішив поділити на 24 часточки.

Також відомі праці Ю.Дрогобича «Трактат про сонячне затемнення 20 липня 1478 р» та «Трактат із шести розділів про затемнення», який вийшов у 1490 р. Він став першим з українців, котрий почав писати латиномовні поезії, започаткувавши цим самим цілий підвид в українській літературі.

З найвизначніших індивідуальностей, що користувалися латинською мовою як літературною і впроваджували ренесансові літературні форми, особливо виділяється Павло Русин (близько 1470 – 1517) – поет, магістр Краківського та Віденського університетів, учитель словесності в Угорщині. Свої твори підписував як «Павло Русин з Кросна» (народився в м. Кросно), так його називали й сучасники. У 1509 р. він видав у Відні збірку латиномовних поезій «Павла Русина з Кросна панегірики та інші пісні», в 1513 р. за його редакцією вийшли дві трагедії Сенеки «Троя» і «Фієст». Тематично творчість Павла Русина поділяється на три основні групи: духовна поезія, панегірично-злободенні твори, поезії морально-дидактичного спрямування. Серед релігійних віршів найширше представлені поезії на честь Богородиці та твори, що прославляють церковні свята. Злободенно-панегіричні твори тяжіють до традицій латиномовної поезії. Морально-дидактичні поезії звернені в основному до студентів Краківської академії з метою заохотити їх вивчати римську літературу. Творчість Павла Русина мала велике значення для формування новолатинської польської поезії, він став родоначальником латиномовної поезії української (так звана «поезія рутенців»), поклавши початок у ній певним жанрам: елегії, оди, епіталеми, епіграми, пейзажної лірики, ліричної медитації, як і загалом високій, ученій поезії. Загалом у першій половині XVI століття створюється ціле явище української латиномовної поезії, яке ми потім

фіксуємо до 20-х років XVII ст., після чого латиномовна поезія переходить здебільшого у сфери шкільного вжитку.

Виразною індивідуальністю став Григорій Чуй, Русин із Самбора (близько 1523 – 1573 рр.), син самбірського шевця. У Краківському університеті він здобув ступінь бакалавра вільних мистецтв, став ректором шкіл у Перемишлі та Львові, професором Краківського університету. Писав поеми, панегірики, еклоги – все латинською мовою, вперше запровадив акровірш. Цікавим поетом заявив себе Іван Туробіній Рутенець (1511 – 1575 рр.) – професор і ректор Краківського університету, за фахом правник, автор кількох правничих трактатів, а також латиномовних поетичних епіграм.

Найвидатнішим латиномовним поетом України став Себастьян Фаб'ян Кленович (близько 1550 – 1602 рр.). Він навчався у Краківській академії, жив у Любліні, де служив у міському уряді, був бурмистром цього міста. Певний час викладав у Замостянській школі. Літературну діяльність С.Ф.Кленович розпочав 1576 р., переклавши польською мовою латинську поему К. Яніцького «Королів і князів польських...опис». Автор чотирьох поем, дві з яких, «Роксоланія» (1584) та «Звитязство богів» (1587), написані латинською мовою. «Роксоланія» – блискучий поетичний твір, в якому автор виявив свій український патріотизм, описав Роксоланію (Україну), зокрема Підгір'я й Карпати, їх красу, історію, звичаї народу, господарчі заняття. Це була книга про короткий опис історії Русі (України), де С. Кленович описав міста України, насамперед, Львів, Київ, Замостя, Кам'янець, Луцьк, Перемишль, Дрогобич та дивовижну природу рідного краю. Невипадково епіграфом до поеми автор узяв вислів із «Буколік» Вергілія: «Як про ліси співаєм, хай ліс буде консула гідний». Зокрема про Київ він писав:

Знайте, що Київ на Чорній Русі значить стільки, як давній
Рим для старих християн, значення в нього таке ж.

Зазначимо, що терміни «Роксоланія» і «роксолани» на позначення України й українців існували й до С. Кленовича, але з його легкої руки вони міцно ввійшли у практику давніх українських поетів, і ними часто користувалися як у XVII, так і у XVIII століттях.

На зламі століть чудову поему латинською мовою написав Симон Пекалід (близько 1567 – після 1601 pp.). Він народився поблизу Кракова в українській родині радника, закінчив Краківську академію (1589), згодом прибув до Острога і став придворним поетом князів Острозьких. Описав віршами повстання козацького гетьмана Криштофа Косинського, яке відбулося в 1593 році, в поемі «Острозька війна» («De bello Ostrogiano» 1600 p. *De bello Ostrogiano ad Pianctos cum Nisoviis libri quattuor, a Simone Pecalidis Artium Baccalaureo conscripti.* – Cracoviae, In officina Andreae Petricovii AD 1600. Описана: Estreicher, t. XXIV, s. 173), водночас возвеличивши як культурний осередок Острог так і острозьких меценатів. Поема «Острозька війна» належить до українського поетичного ренесансу, написана класичним гекзаметром (шестистопний віршовий розмір в античній поезії), немало вживається античних уподобань. Перша книга (675 віршованих рядків) традиційно починається інвокацією до Музи. Поема починається парафразою з «Енеїди» Вергілія, буквально цитуючи його піввірші:

«Arma virosque cano devictos a Catharactis...»

«Славлю я зброю й мужів з-за порогів, розбитих у битві...».

«Musa, mihi caussas memora, quo fulmine belli..»

«Музо, згадай ті причини, що громом воєнним...».

Далі автор викладає генеалогію роду Острозьких. Генеалогічне дерево Острозьких в авторському замислі має такий вигляд: першим був «пращур Рус» («*Rus patriarcha*»), пізніше суб'єктами історії фігурують Кий, Рюрик, Ігор, Ольга, Святослав, Володимир, Ярослав, Мечислав, Роман; в історичному сюжеті беруть участь також Коломан та Мешко. Далі йде віршована оповідь про Данила, яка виділена покрайнім

записом : «Daniel Princeps Ostrogianus, Rex Coronatus» («Данило – Острозький князь, коронований король»), який «Conciliata bonis avibus duo regna...» («щасливо об'єднав два князівства»), та про князя Льва, що розбудував Львів: «Docta Leontopolis tua qui tibi moenia fecit» («Учений Львове, звів тобі мури»). Врешті після невеликого уривку про литовських князів – Вітовта, Свидригайла – автор переходить до опису епохи Острозьких: Федора, Констянтина Івановича, Іллі й Василя-Констянтина. Тут бачимо шерех майстерно виписаних батальних епізодів, які створено класично-витримано, що і є зразком батального твору.

Загалом у поемі автор створює ідеалізований позитивний образ князівського клану, головним мотивом чину якого є впорядкування життя на підвладній території, захист підданих і піклування про розвиток культури й науки. «Gaude bellatrix Volinia, filia Martis/Ostrogiana Domus tibi dat trilingue Lycaeum.» («Радуйся, наша Волинь войовнича, ти, Марсова дочко/ Саме тобі Дім Острозький дарує лицей той тримовний»), – у такий спосіб автор афористично висловлює своє розуміння ладу й формулює принципи регіонального, крайового патріотизму.

Іван Домбровський жив у першій половині XVII ст. (про його життя даних не збереглося). Його латиномовна поема (єдиний твір) «Дніпрові камени» була видана близько 1619 р. Повна назва поеми: «Самоепае Borysthenides, seu felicis ad episcopalem Chioviensem ingressus illustrissimi et reverendissimi Domini Boguslai Radoszowski Boxa a Siemkowice, Dei et Apostolicae Sedis gratia episcopi Chioviensis, abbatis S[ancti] Crucis Calvi Montis GRATULATIO» («Дніпрові камени, або З нагоди щасливого сходження на Київську єпископську кафедру найяснішого і превелебного пана Богуслава Радосшовського-Бокші із Семиковичів, з ласки Божої і апостольського престолу єпископові Київському, абатові Святого Хреста Лисої гори привітання»). Вона присвячена київському

римо-католицькому біскупу Богуславу Радошевському і є поетичним викладом української історії від найдавніших часів до кінця XVI ст. Твір побудований на ренесансовій поетиці, в ньому оспівано героїчні традиції Києва. При написанні, автор користувався українськими й польськими літописами та хроніками. З яких описані імена Аскольда, Дира, згадані Трувор, Синеус, Рюрик, Ігор, Олег. Більше місця у поемі автор відводить княгині Ользі, Святославу, також інформує про Володимира Святославовича, якого «*designant fata Monarcham*» – («доля настановила монархом»). Автор характеризує його, як «мудрого, обачного» володаря, який «*Viribus hinc Bysantinos ingentibus urget / Extorquetque fidem Christi thalamosque iugales, / Qua gentes Arcti lustrat splendore salutis*» («Із військом могутнім тіснити почав візантійців / І незабаром від них взяв жону собі й віру Христову, – / З нею народи північні осяяв він сяйвом спасіння»). Ще одна характеристика князя: «*Cultor enim virtutis erat motusque feroces, / Dissidii causas librabat fonte perenni/ Iuris...*» – («Був шанувальником доблесті, і неприборкані страсті, / Розбрату злії причини, умів тихомирить законом, – / Дбав він про це неупинно...»). Тож, знаменним у поемі Домбровського є погляд на історію – центром якої був Київ і старець Дніпро (що називається тут *Borysthenius heros*), стислий виклад від легендарних князів, що звалися «*Kius*», «*Ascoldus*» і «*Dirus*».

Значною латиномовною пам'яткою є також «Граматика словенська» Івана Ужевича, написана під час навчання автора в Сорбонні. Вона дійшла до нашого часу в двох чистових рукописних варіантах 1643 і 1645 рр., які зберігаються у Франції. Перший рукопис закінчується латиномовною віршованою «Епіграмою на книжку», в якій говориться про значення праці в тогочасному світі. У працях відчутна обізнаність автора з лінгвістичними досягненнями своїх попередників – Лаврентія Зизанія та Мелетія Смотрицького.

Опанування латинською мовою у тих суспільно-політичних умовах було життєвою необхідністю. Таку думку висловив і митрополит Київський Петро Могила. Він був типовою людиною бароко і складався як індивідуальність із низки популярностей: людина князівського роду – і чернець; наповнений духовними цнотами – і борець за високе місце у земному світі; іноземець (молдаванин) – і український патріот; православний ортодокс – і прихильник загальноєвропейського культурного контексту; проповідник любові – і жорстокий до супротивників. У 1631 році відкрив Лаврське училище (гімназію), яке в 1632 р. було об'єднано з Київською братською школою і дістало назву Києво-Могилянської колегії. У м. Яссах заснував Слов'яно-латинську академію, якою керував Софроній Почаский, а в 1636 р. заснував латинську колегію у Кременці. Він зазначав, що для літургії необхідно вчитися грецькою і слов'янською мовами, але для політики не досить цього, а треба уміти латиною. І далі наводить приклад, що в Короні Польській латинську мову як природню немало вживають не тільки в костьолі, а також перед Його Королівською Милістю, в сенаті, в посольстві, в трибуналі, зрештою, в усіх політичних справах. Автор стверджував, що латинську мову треба вивчати якщо не для публічних промов, то, принаймні, для розуміння оточуючих, які послуговувалися латинською як розмовною мовою. Латинська мова була потрібна для диспутів на релігійні теми, щоб уміти відповідати тією мовою, якою запитано; для розуміння латиномовних богословських книг, яких було багато, на відміну від грецьких і слов'янських.

Перша причина, чому нашому народу потрібна латинська наука, та, щоб нашу Русь не називали дурною Руссю (...) Бог дасть, грека буде «ad chrum», а латина – «ad forum», так писав Сильвестр Косів, автор деяких польсько-латинських видань Києво-Печерської Лаври, чим засвідчує черговий етап зростання в Україні прагнення прилучитися до культурних набутків західноєвропейських народів.

У 1632 р., у рік заснування Києво-Могилянського колегіуму, латинська мова посідала перше місце в навчальній програмі. У цьому закладі склалася своя традиція викладання латинської мови. Про місце латини в колегіумі писав М. Булгаков, що із мов найголовнішою почиталась латинська, яка через це й була у найбільш квітучому стані з перших років училища. Цією мовою викладалися всі науки, крім слов'янської граматики й православного катехізису; нею писалися майже всі твори учнівські. Збереглося чимало шкільних курсів теорії поетичного та ораторського мистецтва досліджуваного періоду, написаних латинською мовою і прочитаних не лише у Києво-Могилянській, а й у Московській слов'яно-греко-латинській академіях та в інших навчальних закладах України і Росії. До найвідоміших належать твори А. Старновецького і М. Котозварського «*Liber artis poeticae*» (1637), Я. Понтана «*Commendatio brevis poeticae*» (1646), «*Poetica practica*» (1648), «*Subsidium Rhetoricum*» (1670), «*Poeticarum institutionum breve compendium*» (1671), І. Кроковського «*Penuarium Tullianae Eloquentiae*» (1683), «*Fons Castalius*» (1685), «*Cunae Bethlumicae*» (1686-1687), І. Волянського «*Rhetor Roxolanus*» (1689), «*Promptuarium artis eloquentiae*» (1691), «*Cytheron bivertex*» (1694-1695), «*Lyra*» (1696), «*Rosa inter spinas*» (1696-1697), С. Яворського «*Concha*» (1698).

Твори античних авторів Вергілія, Горація, Овідія, Сенеки, як в оригіналі, так і в перекладі, вивчалися не лише в Києво-Могилянській академії, але й в Острозькій, школі Львівського Ставропігійського братства, інших навчальних закладах. Поширювалися філософські ідеї Платона. Ораторське мистецтво вивчали за творами антиків Сократа і Демосфена. Відчутний був вплив і античної літературної теорії. Він проявився в тому, що курси теорії поезії, які читалися в навчальних закладах Києва, Львова, Острога, ґрунтувалися на вченні про античну квантитативну (кількісну) версифікаційну систему. Арістотелівська

система стилів – високого, низького і середнього – розроблялася, зокрема, в Києво-Могилянській академії.

Тож, вплив латини на літературне та культурне життя в Україні кінця XVI – XVII ст. був досить сильним, що давалося визнаки і за кордоном; так, московські воєводи були не задоволені тим, що в 1655 році Виговський і Тетеря з львівськими послами розмовляли латиною, а коли в 1649 році українці побудували в Москві школу, то на них скаржилися, що в ній навчають дітей латинської мови («кто по-латыни научится, тотъ съ правого пути совратится»). А серед закарпатських українців в Угорщині латинський вплив був сильним аж до XVIII ст., а латина мала статус офіційної мови.

Отже, латинська мова, література, культура посідають помітне місце в науковому, духовному, адміністративному та культурному житті України. Інтенсивне вивчення латинської мови, переклади латинських художніх творів Вергілія, од Горація, використання латинської лексики для наукової термінології впливало на літературний характер. З цього приводу І. Франко зазначав: «деякі дуже популярні апокрифи в найстаріших русько-слов'янських рукописах виразно виявляють своє походження від латинських оригіналів. Це непоодинокі сліди латинських впливів, що сягають у глиб століть, пізніше ці впливи значно посилились. Збірки латинських оповідань відомих чи то в латинському оригіналі, чи в польських перекладах, перекладали неодноразово мовою, близькою до української народної мови. Їх старанно використовували тодішні проповідники, а в другій половині XVIII століття почаївські василіани використали велику кількість оповідань латинських творів для ілюстрації усіх важливих підвалин віри» [17, с. 246–247].

В оригінальній прозі українських авторів XVII – XVIII ст. важливе місце посідає використання античних міфів, байок Езопа, Федра, сюжетів і образів із творів Гомера, Геродота, Плутарха, Ціцерона, Таціта, посилення на Арістотеля, Сократа, Плінія старшого тощо.

Особливо яскраво це виявляється у фацеціях, параболах, легендах, диспутах, міфах, байках, казках Антонія Радивиловського, а в другій половині XVIII ст. – у трактатах, віршах, байках Григорія Сковороди.

З цього приводу Д. Чижевський писав: «Навіть і в листах слов'янськими мовами зустрічаємо латинські уступи, цитати або окремі формулювання, зокрема – якщо автори потребували термінологічного виразу для своєї думки. Крім того, латинські уривки, цитати, послання й цілі плани проповідей знаходимо в слов'янських проповідях українських проповідників» [19, с. 267].

Але з часом сфера використання латинської мови в Україні дедалі звужується, дещо довше, до початку XIX ст. затримавшись у Закарпатті (Йоаникій Базилович, Андрій Гавелич, Василь Довгович, Андрій Дудрович, Петро Лодій). Література латинською мовою, що творилася українцями в Україні, про Україну, різноманітна у жанрово-тематичному відношенні і піддається доволі чіткому категоріюванню – це полемічно-публіцистичні твори, релігійно-філософська лірика, історіографічні, інтелектуальні, етикетні твори. Жанровий поділ латиномовної спадщини в українській літературі кінця XV – початку XIX ст. на тлі системи жанрів української літератури XV – XIX ст., визначення міри відповідності класичним зразкам у порівнянні з україномовними творами одного жанру – ці важливі аспекти української неолатиністики були започатковані вітчизняними вченими у 80-і рр. XX ст.

Але, не зважаючи на це, майже до середини XX ст. у європейському літературному світі панував погляд на латину як на гальмівний чинник у розвитку національних літератур. Латиномовна література зазнавала критики упродовж тривалого часу, і це стосувалося не лише мови, що нібито робила коло її читачів обмеженим, а й тематики, мотивів, а також художньо-стилістичних засобів літератури.

У 80-і – першій пол. 90-х рр. XX ст. спостерігалось помітне посилення інтересу до латинського корпусу давнього українського письменства: з'явилися статті, розвідки, художні переклади, наукові праці, присвячені життю і творчості окремих митців (їх автори – О. Лефтерова, О. Савчук, М. Шалата, В. Шевчук,), аналізу явища на тлі загальної літературної ситуації в Україні на ті часи (Б. Кравців, О. Мишанич, Р. Радишевський, М. Сулима, Р. Трофимук, Л. Ушкалов) та інші.

Тож, зараз українська література певною мірою прагне надолужити вимушену несинхронність у розвитку античного сектору в порівнянні з іншими літературами європейського простору. Зокрема, став широко використовуватися досвід античних майстрів і теоретиків, актуалізуються латиномовні твори, використовуються вислови, сентенції, фрази із творів славнозвісних римських істориків, поетів, філософів, комедіографів, письменників, ораторів. Грунтовне знання першоджерел та походження латинських висловів є свідченням свідомого їх вживання.

3.2. Латина у творчості Г. Сковороди

Добре знав давньогрецькі і латинські крилаті вислови і Г. Сковорода, що видно з текстів його філософських діалогів, байок, пісень, епіграм, які буквально рясніють латинськими висловами. Багато їх вміщено у листах Г. Сковороди до свого учня М. Ковалинського, де латинські вислови наводяться з виховною метою. Багатокодовість мови була необхідною умовою високої культури мислення, складником мовної компетенції, яка прищеплювалася вихованцям Києво-Могилянської академії. Її кращий вихованець Григорій Сковорода досконало володів латиною та давньогрецькою мовами, другій, за його власними словами, надавав перевагу, як тій, що ближча йому до душі,

однак, вочевидь, з огляду на більшу функціональну доцільність, написав численні твори першою.

Г. Сковорода неодноразово звертався до праць Евріпіда, Платона, Лукіана, Вергілія, Овідія, Ціцерона, Горація та інших стародавніх грецьких і римських авторів, найбільш творчо з усіх тодішніх українських письменників підійшов до античної спадщини і засвоїв її, гармонійно поєднавши набутки XVI – XVII ст. з власними філософсько-естетичними концепціями.

Його перу належить досить багато латиномовних поезій. Серед них – «Carmen» («Мелодія»), «In natalem Jesu» («На Різдво Христове»), «Est quaedam maerenti flere voluptas» («У горі втіху приносять сльози»), «Quid est virtus?» («Що таке чеснота?»), «Epigramma» («Епіграма»), «In natalem Basilii Tomarae, pueri 12 annorum» («На день народження Василя Томари, хлопчини 12 років»), «In natalem bilogrodensis episcopi» («На день народження білгородського єпископа»), «De sacra caena, seu aeternitate» («Про святу вечерю, або Про вічність»), «De umbratica voluptate» («Про примарну розраду»), «De jejuniō» («Про піст») – зі збірки «Сад божественних пісень», 25 віршів у листах до Михайла Ковалинського, 2 – у листах до Якова Правицького, а також численні двовірші та невеличкі уривки, розкидані по різних творах філософа. Латинські вірші Сковороди можна розподілити на ліричні, привітальні та набожні. У своїй латинській поезії автор часто використовував міфологічні образи й сюжети, вживав різноманітні риторичні прийоми: анафори, антитези, повтори тощо.

Функціонування латинської спадщини також помітне на рівні згадок імен, ремінісценцій, використання цитат і на рівні внутрішньому, в розумінні творчого вживання мотивів і сюжетів, обробки і вдосконалення їх у своїх піснях, байках, фабулах і віршах. Перу Сковороди належить також латиномовна езопівська байка «Вовк та Ягня». При цьому український письменник творчо сприймав не тільки

байки Езопа, але є в нього й кілька розроблених сюжетів із спадщини Федра.

Свого часу Д. Чижевський цілком слушно обстоював погляд на Сковороду як на запізнілого платоніка кінця XVIII віку, який як у своїй системі взагалі, так і в методичних її основах пішов за філософією останньої доби античного світу. Як вихованець Києво-Могилянської академії, Сковорода добре знав філософію Стародавньої Греції та Риму. У своїх творах він покладался на Марка Аврелія, Анаксагора, Арістіппа, Арістотеля, Горація, Демонакса, Діогена, Епікура, Зенона з Кітіона, Кратеса, Піррона, Пітагора, Платона, Плутарха, Сенеку, Сократа, Солона, Талеса, Філона й Цицерона. Як свідчить його учень Михайло Ковалинський, Плутарх, Філон та Цицерон входили до десятка найбільш шанованих Сковородою письменників.

До улюблених афоризмів митця належали два вислови видатного атенського кініка доби Римської імперії Демонакта (I – II ст.). У листі до свого учня М. Ковалинського Сковорода цитує один з них: «Учися на чужих прикладах і будеш вільний від нещасть, тобто не зазнаєш лиха», – а з приводу іншого зазначає: «Я гадаю, що ти знаєш його перший вислів, в якому він засуджує тих, хто дуже турбується про порядок всесвіту, а про непорядок у власних справах і не думає» (ця апофтегма звучить так: «Коли якісь люди метикували, чи має космос душу, а потім – чи він кулястий, Демонакт промовив: «Ось ви все клопочетеся про космос, а про те, що самі по вуха в гріхах, навіть не заїкаєтеся»»).

Про наслідування Сковородою платонівського способу мислення, зокрема суто платонівського «подвоєння буття», будуть говорити також Олексій Лосєв, Дмитро Чижевський, Василь Зеньковський та інші. Окрім науки про *дві натури*, платонівське коріння має в Сковороди думка про три головні «сродності», яка виразно співвідноситься з трьома станами Платонові ідеальної держави (діалог «Держава» Сковорода цитував в одному з листів до М. Ковалинського), теза про «нерівну

рівність» (її можна інтерпретувати як платонівський принцип «геометричної рівності»), розуміння філософії як «внутрішнього діалогу» (воно корелює з платонівською *діаноєю*, тобто чистим мисленням ідей), уявлення про *архетип* тощо. До речі, одним з архетипальних образів філософії Сковороди є платонівська «печера». Наприклад, у діалозі «Потоп зміїний» Сковорода описує тих, «кои вещество за точность почитают», так: «Сіиотцеубійцы и слѣпыи стѣны осязатели называются у Платона подлостью, во мрачном рвѣ и адѣ сидящею, одну темную тѣнь видящею и ничего за сущую истину не почитающею, развѣ одно тое, что ощупать и в кулак схватить могут» [15, с. 198].

Зокрема, в одному з листів до М. Ковалинського Сковорода зазначає: «Зенон з Кітіона, почувши, що єдиний корабель, який лишився в нього, був перекинутий хвилями разом з товаром і затонув, промовив: «Хвалю твій вчинок, о доле, ти, що скеровуєш нас до плаща й портика»». А в присвяті перекладу Плутархової книги «Про спокій душі» зринає така фраза: «Усе марнота. Усе минає. Тільки Бог світу з нами навіки. «Один його день, – казав Марк Аврелій, – кращий за всі скарби світу»» [15, с. 274].

Звертаючись до творів Люція Антея Сенеки, Сковорода найбільше цікавився «Моральними листами до Люцилія». Саме їх він цитує в діалозі «Потоп зміїний», а також у листах до М. Ковалинського й К. Ляшевецького. У трактаті «Silenus Alcibiadis» ім'я Сенеки зринає поруч з іменами Епікура та Горація. А перекладаючи трактат Плутарха «Про спокій душі», Сковорода пробує подивитися на поняття «спокій» у Сенеки крізь призму перипатетичної поняттєвої тріади: «defectus» («недостатність») – «modus» («міра») – excessus («надмір»), – яка була засадничою на ґрунті схоластичної етики ще від часів Томи Аквінського,

який зазначав, що Сенека, «пишущи о спокойствии сердца, не влечет человека в праздность, но много затѣвать не советует. А сим самым отвлекает и от праздности, ибо праздным быть и суеты затѣвать суть разныя крайности и равное безуміе» [15, с. 214].

У колегіумі Г. Сковорода познайомився з учнем М. Ковалинським і підтримував дружні зв'язки з ним протягом усього життя. Це спілкування мало творчим наслідком багату латиномовну епістолярну спадщину Сковороди. Ковалинському українська культура завдячує тим, що він склав біографію свого вчителя.

Тож, використання латинської мови для Г. Сковороди не обмежувалося професійною діяльністю та певним лексико-семантичним полем: він виражає латиною власні думки і почування, фіксує життєві реалії у листуванні з М. Ковалинським і при цьому його вибір мови цілком добровільний. Мислитель усе життя вдосконалював свою латину, не лише читаючи твори античних авторів, а й опосередковано – через оволодіння іншими мовами.

У листуванні між Г. Сковородою та його вихованцем М. Ковалинським латиномовний епістолярій митця рясніє афористичними висловлюваннями: «Cave has dieculas nugis insumas!» («Стережися ці днини витрачати на пусте!»); «Tempore coelum, imo ipse deus emitur» («За час можна купити небо, навіть самого бога»); «O vitae via dulcis, ubi bene conscia mens est!» («О, солодкий шлях життя, коли совість чиста!») тощо. Його листи, написані латиною класичного зразка, не позбавлені, проте, прикмет індивідуального стилю. Прикладами таких записів можна ілюструвати курс нормативної граматики латинської мови. Натомість ми спостерігаємо цілу добірку різноманітних суто латинських граматичних та синтаксичних конструкцій і прийомів, якими Григорій Савович послуговується для

вираження думок і почуттів у своїх віртуальних діалогах з учнем:

1) «Accusativus/nominativus cum infinitivo – Satis scio te amare studia» («Знаю добре, як ти полюбляєш студії») [15, с. 219];

2) «Genetivus characteristicus: Pietatis est venerari deum et amare proximum.» («Благочестю властиво шанувати Бога і любити ближнього»). «Scio te nimii esse pudoris» («Я знаю, що ти надзвичайно соромливий») [15, с. 225].

3) «Genetivus objectivus: Et si tibi gratus est noster tui amor» (...) («І якщо тобі дорога наша любов до тебе») (...) [15, с. 222].

4) «Dativus commode: (...) custodem praefecisti Maximiscum aegroto fraterculo» (...) («що Максимко поставив сторожем до хворого братика») [15, с. 225].

5) «Participium Futuri Activi» («для вираження наміру»): «Et si volueris invises nos confabulaturos hac supra re hodie» («І якщо хочеш, зайти до мене, і ми з тобою про це сьогодні поговоримо») [15, с. 226].

Можна впевнено стверджувати, що ці багатства щедроруч розкидані по текстах не випадково – сам Г. Сковорода хвалить молодого Михайла за прагнення слідувати канонам класичної латини: «Crede mihi, Erasmus nostrum visus sum audire, adeo latino spirat spiritu («Повір, мені здавалося, що я чую нашого Еразма – настільки твій лист пройнятий латинським духом») [15, с. 239].

3.3. Функціонування латинських висловів в історичному романі

П. Загребельного «Я, Богдан»

Звертаючись до творчості П. Загребельного, відмічаємо, що він завжди з високою відповідальністю ставився до слова, залучаючи у вир свого художнього мислення найрізноманітніші шари лексики, інкрустуючи художнє мовлення – чи то в суто «авторському», чи «персонажному» варіантах. Прагнення автора до історичної правди

привели П. Загребельного до прочитання літописів, творів середньовічних хроністів та античних авторів. У нього було неперевершене вміння вибрати найголовніше серед суєти повсякденності в літописах Нестора, бачити чіткість латинської фрази в «Галльській війні» Цезаря й раптову витонченість і навіть прикрашеність у Титмара Мерзебурзького, а також вулканічну енергію «Життя протопопа Аввакума» і загадкової «Історії Русів». Сам письменник зазначає, що це велика школа письма не тільки для нього, а й для всіх.

У написаному від першої особи романі «Я, Богдан» П. Загребельний звертається до трагедійних ситуацій, в яких невід’ємно наявна полеміка, що так важлива його творчому мисленню, полеміка з попередниками, з літописцями та істориками. Це дало змогу авторові досягти значного змістового ефекту, в якому вустами головного героя твору заговорили віки і народи. П. Загребельний акцентував, що найскладнішим було утриматися на тій висоті, на яку вознісся Богдан завдяки силі й величчю своєї думки, що успадкована від народу, який не спав перед цим цілі століття, а в непомітних, але титанічних умовах народжувався, збирався, готувався заявити про себе всьому світові! Богдан в цьому романі – неповторна особистість, але разом із тим, і таємнича сила, до кінця не розгадана, так би мовити, вищий осередок народної геніальності у всьому: у розумі, мужності, обдарованості, волі.

Зазначимо, що П. Загребельний показав у романі відчутну дію принципу асоціативного розгортання думки, новий ракурс зображення Хмельницького: він не тільки діє, а й осмислює, оцінює події, людей, як соратників, так і ворогів. У цьому плані виникає об’єктивна суперечність: автор кілька разів акцентує, що героєві відкриті потаємні сутності тих людей, які його оточують, а водночас він не може вберегти себе від їхніх небезпечних учинків.

Цей твір опинився на перетині багатьох тенденцій – ідеологічних,

естетичних, художніх, концептуальних і стильових та засвідчив продуктивність активних творчих шукань автора в непростій жанровій модифікації роману внутрішнього монологу. Письменник показав своє бачення особистості гетьмана Богдана Хмельницького і через прийом сповіді розкрив його багатогранний образ. З історії нам відомо, що Хмельницький був високоосвіченою особистістю. Він як політик у діловому та дипломатичному листуванні користувався латиною. Все це дало привід автору широко використовувати в тексті латинські вислови. Вони, здебільшого, пов'язані з важливими життєвими питаннями, на які в момент сповіді відповідає Богдан. Філософське підґрунтя в момент сповіді проявляється під час прозріння або від усвідомлення вчиненого зла, або не вчиненого добра. Отож сповіддю, як художньою формою, в романі «Я, Богдан» П. Загребельний тонко зреагував на переломність, кризовість у житті гетьмана Хмельницького.

Використання латинських висловлювань з певною художньою метою автор не пов'язував з яким-небудь готовим латинським взірцем. У тексті латинські вислови мають свою внутрішню логіку та доведення. На нашу думку, їх авторське використання в романі приблизно можна визначити за тематичною класифікацією, що, разом з тим, ілюструє функціонування в тексті основних тем: тема особистості в історії; тема духовності; тема відваги та боротьби; тема життя, смерті та безсмертя.

Змальоване на сторінках роману життя Богдана Хмельницького є приводом для філософських роздумів над проблемою людського існування, що є ознакою високого інтелекту та освіченості гетьмана. Він осмислює себе, як особистість, розмірковує про своє призначення і місце у світі та часі, прагне до ідеальної цілісності. Коли Хмельницький ще був писарем, то порівнював себе з канцлером Оссолінським. Вони були однолітки: «Хто я тоді був? Простий козак, хоч і ерудований, але на тому й кінець. А Оссолінський уже гримів славою, підкоряючи коли й не землі, то душі й уми. Коли виступав на сеймі, все завмирало. «Ille regit

dictis» («той, що володарює в мові»), – казали про нього прихильні. «Animas et pectora mulcet» («душі і серця зачаровує»), – додавали навіть недруги» [7, с. 16].

Талановитість, досвідченість, розум Хмельницького підкреслено в багатьох епізодах. Наприклад: у розмові про фортецю Кодак, яка мала форму шестикутної зірки «коронний гетьман поспитав мене: «То як пасує до сеї землі Кодак, пане писарю?» Я відповів йому латиною: «Manu fecit, manu destruo», тобто: («зроблене рукою, рукою ж і зруйноване може бути»). «Посол виспівував мені всіляку хвалу. І моїй освіченості, і моєму розумові, і моїй латині, і про мої походи на морі, і про запорозьких козаків». «Знов стелилися переді мною безкінечні дороги, тільки кінь під тобою, та бандура в саквах, та дві книжки улюблені – «Арістотелеві врата, або Таємниця таємниць», і «Historia Polonica» Вінцентія Кадлубка» [7, с. 95].

Послідовність аргументів впливає з об'єктивності вживання головним героєм латинських висловів при осмисленні основ православної віри. «Nostri nosmet poenitet» – («самі себе караємо»), як сказав ще Теренцій. Таж я теж в своїй вірі уродився і в ній же вік свій кінчу». «Як городи деякі непотрібні доми для людей свавільних дозволяють «non tam libenter, quam reverenter» («не так з охоти, як зі страху»), так ваших релігій лютеранських, і кальвіністських, і аріанських, і наливайківських». Богдану боліло, що римська церква ніколи не може погодитися на повернення духовної влади православним. «Апостольський престол у цій справі не може мовчати й не діяти «silere aut dissimulare», а повинен всіляко протидіяти «repugnare et contradicere» домаганням схизматів». «Незмінно страждаю, бачачи пана писаря серед тих, які «nihil sacrum ducunt» («не знають нічого святого») – які і віру, і жон, і вольності в Дніпрі утопили» [7, с. 26]. Він дає влучну характеристику: «Спудеї-сзуїтчики здебільша були раховиті й капосні, як коти, ніхто нічого тобі не подарить, не дасть, нічим не

поможе, кожен для себе, кожен так і зирить, як урвати з сього світу того модо (в будь-який спосіб)». «А у Варшаві панство на елекційному сеймі, мовби й не було ніякої загрози існуванню королівства цілого, галасувало про «*liberum veto*» («право вільного голосу»), згідно з яким будь-який депутат сейму міг одним своїм голосом відхилити постанову, прийняту всіма), гаяло дні в дрібних словесних сутичках» [7, с. 330].

У роздумах про своє оточення – соратників і ворогів, Хмельницький оцінює події і людей. Симпатії чи антипатії до них підсилено автором латинськими висловами. Негативне ставлення до Оссолінського: «Серед подарунків папі Оссолінський віз нібито справжній привілей римським первосвященикам од Костянтина Великого, славетний «*diploma donationis*» («привілей»), що...був украдений з пошту Лжедмитрія» [7, с. 17]. Богдан не щадив і Виговського: «хай завжди пам'ятає, де гетьман, а де він сам бути має. Видно, добре пом'яло життя пана Йвана, коли він виказує таку «*ab renun-tiatio*» («відмова, зречення усіх прав»)» [7, с. 217]. Висміює брехливі листи Потоцького, які після розгрому шляхтецьких військ під Жовтими Водами, зляканий Потоцький, забувши про високу гідність гетьмана коронного, писав Любенському: «По золотім спокою, по вільних часах бурхлива «*tempestas*» («незгода») і страшні «*bellorum fulmina*» («військові громовиці») настають. Козаки запорозькі «*post praestitum*» («наперед змовившись»), «*fidelitas juramentum*» («зламавши вірність»), кілька тижнів тому проти панства його королівської мосці з стотисячною ордою йдуть і частину війська нашого в полях під Жовтими Водами облягли» [7, с. 224], та Оссолінському: «З такою малою горсткою війська протистати поганській силі і хлопському бунтові, нема що й думати. Коли ваша милість не порадиш королеві мудро роздумати над сим – «*actum de republica*» («кінець державі»)» [7, с. 224]. Натомість, посла Смяровського гетьман приймав урочисто: «Я вітав посла у дворі своєї хати, так що міг він згодом похвалитися, мовляв, бачився з гетьманом «*in solemni forma*» («в урочистій

обстановці»). Стріляно з гармат густо, бито в бубни, кричано вівати й славу» [7, с. 334].

Використання латини відтворює правдивість деталей у моделюванні образу геніального стратега, здатного організувати величезне військо, вигравати битви, диктувати свою волю переможеним. У своїх роздумах Богдан пророкує: «Згодом, коли вже прогримить моє ім'я, про мене казатимуть словами Горація: «*Robus in ordius audax et providus*» («у важких обставинах відважний і передбачливий»))» [7, с. 97]; «Дієписець шляхетський гірко мовитиме згодом: «Даремно мудрі шукають пекло «*in centro terrae*» («в центрі землі»). В Україні – там справжнє пекло» [7, с. 422]. Хмельницький зібрав велике й могутнє військо: «Обступило моє військо Львів *circum* «*сігса*» («довкола»), окрило всі поля і гори». Зі своїм військом гетьман виграв не один бій. Про битву під Жовтими Водами Хмельницький говорить: «Бачив ти, що сталося на Жовтій Воді. То не просто виграна битва. І не просто кров. Кров'ю шляхетською в «*sampu desertu*» («в дикім полі»), як називають вони степи наші, змито кров народу мого, яку пани лили ріками впродовж десятиліть, а то й століть цілих» [7, с. 217].

Латинські вислови використані автором у роздумах гетьмана і про те, що не було в нього гідних супротивників: «Я розсилав своїх полковників розбивати ворогів менших, легших, сам стояв, очікуючи собі ворога найтруднішого. Страшно не тоді, коли є ворог, а коли його немає, коли не знаєш, звідки він з'явиться, як ударить, хто він і що. Коли Сципіону після завоювання Карфагена в сенаті мовили: «Тепер Римська республіка в безпеці», він вигукнув: «Навпаки, ми нині в більшій небезпеці, бо не маємо ворога!» «*Sine adversario marcet virtus*» («без ворога в'яне і гнусніє мужність»))» [7, с. 292]. І далі: «Військо повинно стримувати того «мізерного козачка», як звано мене було між панством. Але шляхта кинулася втікати, почався, може найганебніший «*exodus*» («відступ») в діях їхніх, втікати, ніким не гнані, забувши про своє

шляхетство, про сором, про те, в якому стані лишається Річ Посполита» [7, с. 301].

Латинські вислови зазначені і в характеристиці Хмельницьким простих козаків: «Козаки різняться від усіх, бо не мають у собі нічого ні від німецької впертої машини військової, ні від яничарського зарізяцтва – це водночас вояки й хлібороби та рибалки, веселі й співучі, добрі промовці й заводіяки, добродушні, люблять одяг, але гордують грошима, вередливі щодо товариства і, як казали древні, оді профанум вульгус (Ненавидять примітивних дурнів)» [7, с. 99]. Козаки здатні не тільки воювати, а й наводити лад: «Тепер, коли свавільне козацтво здобулося на свого гетьмана звитяжного, коли воно вперше в діях своїх може подати голос і впливати на долю королівства не тільки руїнницьки, але й «*compositio inter status*» («впорядкування становища, наведення ладу»))» [7, с. 313]. Освіченість козаків зазначено в такому епізоді, коли Хмельницький зустрів свого хрещеного, якого давно не бачив, і спитав його, де він був весь цей час, на що Тетеря відповів: «Дивився, як казав колись ще Горацій, «*quid velit et possit rerum concordia discors*» («До чого прагнуть і на що здатні гармонія і роздор у світі»)) [7, с. 316].

Сповідь Богдана ґрунтується, з одного боку, на правдивості, щирості, відвертості, а з іншого – на каятті в гріхах: «З радістю їхав я до Кракова, бо єдине, чим тепер міг порятуватися від гріха ймовірного, то це далекою дорогою. «*Servili genio corruptus*» («піддавшись людській слабості»), як мовили отці єзуїти. Раз піддавшись, не хотів більше, тому втікав з Суботова» [7, с. 341]. П. Загребельний висвітлив його складне життя, сповнене злетів, звитяг, трагічних невдач. Сповнений безсилля постає перед нами Богдан, коли вороги зруйнували хутір Суботів, а дружина Ганна після цього померла. «Скам'янілий, стояв я, дивлячись на чорні згарища свого дому, родового гнізда, мов той осиротілий птах, в якого гроза відібрала пташенят і пташину. Зціпив зуби, стримуючи страшні слова, слова в неземнім холоді, од якого замерзає не тільки

милосердя, а й сама ненависть. «*Ut quilibet suam crucem baiulet*» («хай кожен понесе свій хрест»). Чому ж мій хрест такий нестерпно тяжкий?» [7, с. 115]. І чим тяжче ставало життя, тим міцнішим був гетьман у своєму переконанні: «Не кожен може здобути барв од зорі або райдуги, зате кожен може обплювати найсвятіше. Ще древні казали: «*calumniare audaciter aliquid semper*» («сміливе очорнительство завжди дає наслідки»). Я був упертий навіть у своїх заблудах. Упертість ради тих, кого захищав. Хотів передати її і нащадкам. Все можна витримати. Я мав витримати» [7, с. 216].

Сповідальність гетьмана переносить його в минуле, коли він згадує отця Морського, який примушував учити тексти Квінтіліана і Августина, знайомив з Ціцероном, Горацієм, Сенекою, навіть Овідієм. А при зустрічі з ним обговорювали істинну благодать свободи: «Свобода... Хіба не узгоджується з прийнятим у вас терміном «*gratia safficiens*» («достатня благодать?»)), а також розмірковували про сенс людського життя, розуміння свого шляху до безсмертя. Саме ці цінності відтворюють філософський шлях роздумів та пошук сутності безсмертя гетьмана: «Чарнецький після моєї смерті вдерся до Іллінської церкви суботівській, і розкидав мої кістки. Як то сказано у Вергілія: «*exoriare aliquis nostris et ossis ultor*» («нехай з кісток наших зродиться прийдешній месник») [7, с. 193]. Він вважав, що коли істину не завжди можна захистити, то завжди є змога за неї вмерти: «Як то казано колись: «*aliud in ore, aliud in corde*» («що іншого в словах, що іншого в серці»). Тепер можу втішитися, бо слово і серце злилися в моєму вмиранні». І далі: «Тільки смерть знає все. Тепер я можу судити про своїх спадкоємців, бачу їх нагими перед судом вічності, жалюгідними і нездарними. Кому передати владу? І як її передавати, коли сам отримав з рук народу цілого? Володарі смертні, але добро суспільства безсмертне, як мовив Тацит в «Анналах»: «*Principes mortales, rem publicam aeternam esse*» [7, с. 509]. Все це виражено в гідній і болісній, в

драматичній і смиренній сповіді славетного гетьмана.

У творі латинські вислови, фрази, а іноді і цілі речення пов'язані з важливими філософськими, духовними питаннями, на які автор відповідає по мірі розгортання подій історичного роману про славетного гетьмана.

3.4. Латинські вислови в історичних романах М. Сиротюка та М. Івасюка

Ідея козаччини засвідчена в романах М. Сиротюка та М. Івасюка. Дилогія М. Сиротюка «Великий благовіст» об'єднує в собі два романи: «На уманських високих кручах» та «Слава переможеним», які опубліковано під спільною назвою у 1983 р. Цим творам передував роман «На крутозламі» (1980), який і становить початок великого епічного циклу про гайдамацькі рухи. Романи «На уманських високих кручах» та «Слава переможеним» об'єднує різнопланове віддзеркалення українського, російського та польського суспільно-політичного життя напередодні й під час Коліївщини 1768 р. Вони зінтегровані спільним замислом щодо звільнення України з-під польсько-шляхетського й московського ярма.

Латинські вислови зустрічаються в тексті твору «На уманських високих кручах». Зі сторінок роману постає картина суспільного життя другої половини XVIII ст. Виділяючи в ньому лише один аспект – лінію використання латинських висловів, ми звернули увагу на те, що у М. Сиротюка крилата латина в тексті пов'язана в основному з епізодами, в яких розповідається: про навчальний процес у колегії та навчання колегіантів; про її ректора, якого описано з іронією; а також про простих гайдамаків. Латинські вислови, які вжито в мові твору, мають подвійну направленість, що визначається смисловим зв'язком як із своїм першоджерелом, так і з тим текстом, в який вони вступають в якості

його органічного елемента. Вживає автор латинські вислови мовою оригіналу.

У той період у всіх навчальних закладах, а вони були при церквах, обов'язковою для вивчення була латинська мова, якою відбувалася і служба в церкві. Описуючи життя колегіантів, автор словами ксьондза нарікає на те, що вони часто гуляють, а месу нема з ким проводити: «колегіанти загулюються від смеркання до світання, повертаються до обителі з туманними очима. З великої латинської мудрості одне твердо завчили: «gaudeamus igitur iuvenes dum sumus» («будемо веселитися, доки ми молоді») [14, с. 26]. Цими словами з старовинної студентської пісні автор підкреслює, що життя студентів, зазвичай, є веселим та безтурботним.

Латинські вислови допомагають М. Сиротюку змальовувати або доповнювати характеристики своїх героїв, вживаючи при цьому загальновідомі фрази. Негативні почуття викликає ректор базиліанської колегії Гераклій Костецький, який часто висловлюється латиною, в основному коли зневажливо ставиться до свого співрозмовника. Наприклад, «*Suum cuique*» («кожному своє»), – вставив Костецький; «*Quod licet Iovi, non licet bove*» («що дозволено Юпітерові, то не дозволено бику»), – бубнів Костецький; «*Panem et circenses*» («хліба і видовищ»), – пробубнів зневажливо ректор базиліанки; «*O sancta simplicitas*» («о свята простота»), – буркнув Костецький; «*Omnia mea mecum porto*» («все моє ношу з собою»), – заскрипів стільцем Костецький.

Зазначені у тексті твору латинські вислови не відрізняються складністю, а в деяких випадках автор сам дає їм необхідні пояснення: «*Feci quod potui, faciant meliora potentes*», – бубонить Гераклій Костецький, опустивши погляд у землю. Преподобний отець ректор завжди полюбляє вживати латинські слова ніби навмисне, щоб його не розуміли. Аби силкується показати свою вченість. Але дарма. Ми зараз

не студіюємо давню мудрість». І далі йде авторське пояснення вислову Цицерона словами ксьондза: «Я зробив усе, що міг, – пояснив ксьондз, не підводячи голови, – а хто може краще, хай робить. Так казали римляни» [14, с. 155].

Письменник іноді вдається до поєднання декількох латинських висловів, щоб посилити духовний струмінь простого народу. Розмова сина лісника Зінька із своїми товаришами вказує на його знання висловів Плавта, Катона, Цезаря: «Завчили ми в колегіумі всякі мудрі слова великих людей давнини. Повторюємо їх і дивуємося на ту мудрість – «Ceterum censeo. Carthaginem esse delendam», «Homo homini lupus est», «Veni, vidi, vici». Одним махом висипавши всю латинську мудрість, надбану в колегіумі Костецького». І далі автор словами Зінька перекладає цю латинську мудрість по-своєму: «Важко ці слова завчити. Зате скоро забуваються вони, бо не доходять до серця. Руйнувати чужі міста, бачити в людині звірину, хижака, блискавично перемагати, підкорювати, зневолювати сусідні землі – нема що й пам'ятати». [14, с. 189].

На сторінках роману ми знаходимо багато слів із церковних латинських текстів. Наприклад, бенефіція – у католицькій церкві – винагорода духовної особи прибутковою посадою. Капітул – у католицьких духовно-лицарських та чернечих орденах – колегія, керівник членів ордену. Розуміння таких слів наближує нас до тієї доби та носить пізнавальний характер.

Що стосується творчості М. Івасюка, то вона незаслужено мало вивчена. Він дуже любив рідний край. Напевно, тому темою його літературних досліджень і стали особливості буковинського етносу. Його захоплюють події XVII ст. і з-під пера письменника виходить дилогія «Балада про вершника на білому коні» (1980) та «Лицарі великої любові» (1987), яка стала майстерним поєднанням «людинознавства» й

«народознавства» і відтворила художнє авторське бачення періоду Визвольної війни середини XVII ст. та 1671 – 1672 рр. Кожен із романів має відносну самостійність, але зінтегровані вони єдиним замислом. Історично зумовлена потреба звільнення Буковини від бояр – основна підвалина, на якій ґрунтується ідейно-художня концепція цих творів. Роман «Лицарі великої любові» постає як розширення в своїх внутрішніх концептуальних рамках теми твору «Балада про вершника на білому коні».

У романі «Лицарі великої любові» М. Івасюк теж звертається до латини, але насиченість нею не дуже яскрава й багата. Її використання носить інформативний характер. Але, все ж, і ті латинські фрази, які включені в текст, мають важливе духовне та смислове навантаження щодо характеристики запорожців. Так, у розмові героїв твору про запорожців згадується їхня щедрість: «Ще запорожці, коли заходили в село, де були голодні, давали людям їсти. Вони називали той звичай незрозумілими словами «*mensa gratuito*». Далі автор пояснює значення вислову «*mensa gratuito*»: це безкоштовний обід, дарований хліб, що роздавали в Стародавньому Римі і в середні віки людям, які потерпали від стихійного лиха.

Таким чином, функціонування в історичних романах латинських висловлювань допомагає авторам розв'язати три основні завдання. По-перше, вони відтворюють особливий історичний колорит епохи, про яку повідомляє автор, її світогляд, побут, мораль, духовність. По-друге, латинські вирази відіграють іноді й не суттєвий, але разом з тим, виразний засіб характеристики персонажів творів. По-третє, латинські вирази у тексті допомагають зрозуміти прагматичність, соціокультурний, психологічний та філософський фактори історії. Автори закликають шанувати кращі традиції і надбання минулого на основі латинського твердження: «*Vestigia semper adora*» («Завжди шануй минуле»)!

3.5. Особливості перекладацької діяльності Миколи Зерова

Микола Зеров, видатний літературознавець післяреволюційної України, лідер славетної плеяди поетів «неокласиків», великий майстер сонетної форми і неперевершений перекладач античної поезії. Він вбачав культурно-історичну місію відродження української літератури в тому, щоб сприймати і розвивати найкращі досягнення антично-європейського культурного кола, до якого відноситься й Україна.

Перекладацьким ядром М. Зерова була римська поезія. Поряд з філологічною роллю, він майстерно виконував своєрідну роль академії для українського перекладацького мистецтва. Максим Рильський, Борис Тен, Микола Лукаш, Микола Бажан, Василь Мисик, Леонід Первомайський, Григорій Кочур, Дмитро Паламарчук та ін. перекладачі вчилися у нього. Зеров-перекладач є родоначальником нової традиції перекладу в українській літературі. Він дотримувався думки, що українська література своїми високими досягненнями належить до світової словесності, що вона може розвиватися тільки за умов активного спілкування з традиціями європейських літературних шкіл та стилів. Звідси походить його постійна вимога до письменників – оволодівати світовими, перш за все європейськими культурними багатствами, привносити в нову українську літературу не тільки тематичну, але й стильову, художню, глибинно-філософську новизну, писати не на хуторянсько-парубоцькому, а на франківському рівні книги, які б змогли забезпечити українському слову міжнародний авторитет.

У власній творчості він як поет, учений, перекладач постійно розширював коло своїх перекладацьких візій, послідовно продовжував розробку тематичних ліній, накреслених ще на початку своєї творчості, часто переплітаючи перекладацьку діяльність з поезією. У науковому

доробку М. Зерова обґрунтовано заснування жанру власне перекладу, саме розуміння перекладної літератури як незалежної підсистеми, де за ієрархією та часовим критерієм знаходить своє місце кожна інтерпретація та оригінальний твір.

Саме давньоримська літературно-мистецька спадщина залишалася найулюбленішою для українського неокласика з усього масиву давніх культур. Під час 1914 – 1917 рр. у Златополі вчитель латини, М. Зеров перекладає улюблених римлян Катулла, Вергілія, Горація. Вже в 1918 році побачила світ «Четверта еклога» Вергілія у перекладі М. Зерова, а у наступному була надрукована «Перша еклога» Вергілія та три вірші Горація. А в 1920 р. в київському видавництві «Друкар» вийшла «Антологія римської поезії», до якої він включив 22 переклади з Катулла (5 поезій), Вергілія (2 еклоги та V розділ «Енеїди»), Горація (6 од і сатири), Проперція (елегія), Овідія (елегія) та Марціала (5 епіграм). В 1924 році перекладацький доробок М.Зерова збагатився за рахунок уривків «Георгік» Вергілія, «Епод» Горація, «Елегій» Тібулла, «Метаморфоз» та «Тристій» Овідія. У 1925 р. були надруковані 5 уривків з поеми Лукреція «Про природу речей».

Розширюючи арсенал українського перекладознавства, протягом 1928 – 1930 рр. з-під пера митця виходять такі переклади римських авторів для хрестоматії О. Білецького «Антична література» про західноєвропейські літератури: «Георгіки» Вергілія, «Метаморфози» Овідія, «Оди» Горація, «Сатири» Ювенала, епіграми Марціала, нові переклади Катулла, Проперція, Намаціана.

Безліч античних ремінісценцій (спогади) і міркувань зустрічаємо й у М. Зерова як теоретика й історика перекладу. Це такі, як «До перекладу «Іліади», «У справі віршованого перекладу», «Олександр Фінкель. Теорія і практика перекладу», «Брюсов – переводчик латинских поэтов» тощо.

Діяч української культури за типом мистецької особистості являє

собою взірець поета-вченого, який у всіх сферах своєї діяльності перекладацької, теоретико- й історико-літературної сповідав принцип «Ad fontes!», прагнув до джерел у своїй творчості й ведучи до них тогочасну українську культуру. Ключовим у літературній діяльності М. Зерова став античний інтертекст, що зазнав трансформації протягом усього творчого життя, і джерелом якого була перекладацька діяльність. Переклади українською й російською 21 давньоримського автора класичної доби та пізнього періоду.

З 1931 року М. Зерова захоплюють не тільки Катулл і Горацій, а трагічна епоха Авзонія (бл. 310 – бл. 395), коли великий Рим хилився до свого занепаду. Досконалість стилістики, чіткість в дотриманні ритмічних особливостей оригіналу авторського перекладу розглянемо на прикладі вірша «Ім'я на мармурі» Децима Магна Авзонія.

Літера тільки єдина блищить, і дві крапки за нею:
«Люцій!» — читаємо ми власне наймення мерця.
Далі нарізане М», але «М» не цілком збереглося,
Камінь упав і вгорі літеру ту пощербив.
І не вгадає ніхто із остачі нужденної — Марій,
Марій чи, може, Метелл тут під землею поліг.
Порозпадались на порох усі переплутані скалки, —
Як уложити тепер прізвище з них родове?
Чи ж дивуватися смерті людей? Не втече від загину
Камінь могили твердий, імені слава дзвінка [1, с. 378].

Індивідуальний стиль перекладача М. Зерова – це творче використання ним загальнолітературної цільової мови, покладене на його ідейно-естетичні переконання, очевидно, у певних межах встановлених оригіналом, спрямоване на відтворення системи змістової та жанрово-стилістичної канви оригінального твору. Для М. Зерова критерієм виступає стилістична відповідність та естетика мови перекладу, заснована на високій мовній компетентності та майстерності перекладача. Поетична форма у перекладацькій парадигмі перекладацької творчості М. Зерова хоч і поступово, та все ж набуває

закономірних змістово-сміслових характеристик тексту до тієї міри, якої вимагає від перекладача відтворення особливостей його поетичної форми: метричної системи, мелодійного малюнка, системи римування тощо.

Далі представляємо прекрасні переклади М. Зерова поетичних рядків Лукреція, Вергілія, Ювенала, Катулла.

Лукрецій «Про природу речей»: I. Виснаження землі (уривок).

Так колись стіни могутні великої світобудови
Геть розпадуться і порохом звійуться скрізь у просторах.
І хоч усе відновляє на світі і все покріплює пожива,
Трати виповнює наші і нас від загибелі рятує, –
Та надаремно все це: не втримують зношені жили
Свіжої крові та соків: немає снаги у природи.
Так, її міць надломилась, земля, натовившись до краю,
Тільки дрібноту приводить на світ, земля, що раніше
Творам своїм надавати могла велетенського зросту.
Бо ж не спустились, гадаю, з висот щонайвищого неба
На мотузку золотому усі ті породи звірячі,
Та й не створило їх море, що б'ється у скелі стрімчасті.
Ні, їх створила земля, що й тепер ще дає їм поживу,
Що породила своєю охотою, з власної волі
І золотисту пшеницю, і лози рясні виноградні,
Овочі ніжно-солодкі, і трави гірські соковиті.
Нині все те потребує тривалих і певних зусиллів [2, с. 409].

Вергілій «Енеїда» (уривок).

Зброю співаю і мужа, що перший з надмор'їв троянських,
Долею гнаний нещадно, на берег ступив італійський.
Горя він досить зазнав, суходолами й морем блукавши,
З волі безсмертних богів та мстивої серцем сірій,
Лиха він досить зазнав у бою, поки місто поставив,
Лацію давши пенатів, а з ними – і плем'я латинське,
І Альба-лонгу стару, і мури високого Рима.
Музо, повідай мені, чим саме розгнівана тяжко
Чи то покривджена чим, цариця богів засудила
На незліченні труди та нещастя побожного духом
Батька й вождя, як богиня, – і гнівом таким пойнялася!
Місто старинне було – фінікійського люду оселя, –
Звалось воно Карфаген на лівійському березі, проти
сірійців гирел, багате на скарб і завзяття воєнне.
Кажуть, Юнона його шанувала найбільше у світі,

Навіть і Самос забувши для нього; там зброя богині,
Там колісниця її. А на серці в богині бажання,
Щоб Карфаген цей, як Доля дозволить, був паном народів.
Але прочула вона, що від крові троянської плем'я
Вже виростає нове що міста поруїнує сірійців.
З'явиться люд, підкоритель земель, войовничий та гордий,
Згине в пожарі могутність лівійська: так випряли Парки.
Все те Сатурнія знає і кров ще пригадує свіжу,
Що попід мурами Трої лила за улюблених аргів [2, с. 437].

Ювенал «Сатири» (уривок).

Той лиш Верресові любий, тому лиш Веррес догоджає,
Хто його може всякдень потягнути до суду... Гадаю:
Золото все, що затінений Таг у море виносить,
Не спокусить тебе стати таким співучасником добрим,
Що вимагає дарів і визискує власного друга.
Хто ж найлюбіший тепер вельможному нашому люду,
Хто мене гонить із міста найдужче, скажу тобі зараз -
Чи то соромитись маю? - Не можу я знести, квірити,
Римської тої гречизни... Хоч греки у нас не найгірше.
З того часу, як сирійський Оронт долучився до Тибру,
Досить з'явилося в нас тамтешніх звичаїв, і мови,
І косострунних самбік, галасливих тимпанів, а з ними
І безсоромних дівчат, що вистоюють ніч коло цирку:
Просим сердечно усіх, хто на варварські пов'язки ласий...
Ромуле! Твій селянин лизоблюдом уже походжає;
Знаки подібні на шиї, натертій олією, носить...[5, с. 261].

Катулл «На смерть горобчика Лесбії»

Плач, Венеро! Плачте, купідони!
Плачте, люди витончені й чемні:
Вмер горобчик милої моєї,
Вмер горобчик, що вона любила
І як свого ока доглядала.
Був він ніжний і ласкаву пані
Знав, як доня малолітня матір:
На її колінах завжди бавивсь
І, стрибаючи навколо неї,
Щебетанням вірним озивався.
А тепер і він пішов до краю,
Звідкіля ніхто ще не вертався...
Хай навіки ти не діждеш долі,
Попідземна темряво неси та,
Ти нам радість нашу відібрала...

Горе й нам, горобчику сердешний,
Через тебе дорогі очиці
Від плачу, від сліз почервоніли [5, с. 257].

Отже, здійснюючи адаптацію елементів образної структурної канви оригіналу, у перекладах М. Зерова вдається одночасно актуалізувати і його смислово-контекстуальний зміст, і апелювати до українського світогляду, і послідовно дотримуватися започаткованої традиції когнітивного та комунікативного принципу відповідності перекладу тексту оригіналу очікуванням читача.

Завдання для самостійної роботи

1. Хто першим з українців почав писати латиномовні поезії, започаткувавши цим самим цілий підвид в українській літературі?
2. Схарактеризуйте творчість Павла Русина, яка тематично поділяється на три основні групи.
3. Які латиномовні твори Себастьяна Фабіяна Кленовича вам відомі?
4. На конкретних прикладах доведіть твердження Івана Франка про те, що антична культура і література «й досі не перестала запліднювати нашого духа й творять непохитну основу нашої цивілізації».
5. Наведіть приклади, які свідчать про те, що латинські вислови знайшли відображення в українській літературі.
6. Схарактеризуйте традиції античної філософії у світогляді Г. Сковороди.
7. Г. Сковорода вважав Гомера першим пророком давніх греків. Як ви гадаєте – чому?
8. Підготуйте доповідь на тему «Антична спадщина в українській літературі».
9. Проаналізуйте особливості функціонування латинських висловів в історичному романі П. Загребельного «Я, Богдан».
10. Схарактеризуйте тематику латинських висловів в історичних романах М. Сиротюка та М. Івасюка.
11. Як ви розумієте вислів Федра: «Губить своє той, хто бажає чужого»?
12. Розкрийте зміст вислову Плавта: «За добро воздається добром, а на зло відповідається злом».
13. Схарактеризуйте перекладацьку діяльність М. Зерова. Кого ще Ви знаєте з українських перекладачів з латини?
14. Завчіть напам'ять будь-який уривок, перекладений М. Зеровим.

Література

1. Антична література. Греція. Рим. Хрестоматія / Упорядники: Михед Т. В., Якубіна Ю. В. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 952 с.
2. Антична література: Хрестоматія / Упорядник О. І. Білецький. К.: Наукова думка, 1988. 612 с.
3. Гальчук О. Микола Зеров і античність: навчальний посібник з історії української літератури. К.: Слов'янський університет, 2000. 192 с.

4. Гнатюк Л. Мова Григорія Сковороди: хаос чи система? // *Культура слова*. Вип. 64. 2004. С. 3–9.
5. Давня римська поезія в українських перекладах і переспівах / *Колектив авторів*. Львів: Світ, 2000. 328 с.
6. Загребельний П. История живая! Собрание сочинений в 5-ти томах. Т. 5 / П. Загребельний; автор. перевод с укр. Ивана Карабутенко. М.: Художественная литература, 1987. С. 581–586.
7. Загребельний П. Я, Богдан (Сповідь у славі): К.: Рад. письменник, 1983. 511 с.
8. Іванюха Т. В. Трансформація жанрів античної літератури у творчості неокласиків: Запоріжжя: ЗНУ, 2009. 187 с.
9. Івасюк М. Лицарі великої любові. Ужгород : Карпати, 1987. 242 с.
10. Латинська фразеологія : словник-довідник / [авт.-уклад. П. І. Осипов]. К.: Академвидав, 2009. 344, [1] с.
11. Лепкий Б. Мазепа: у 3 кн. Кн. 1: Не вбивай. Батурин: Дрогобич: Відродження, 2004. 568, [3] с.
12. Лепкий Б. Мазепа: у 3 кн. Кн. 2. Дрогобич : Відродження, 2005. 524 с.
13. Лепкий Б. Не вбивай. Батурин. К.: Дніпро, 1992. 535, [2] с.
14. Сиротюк М. Великий благовіст: роман у двох кн.. К.: Рад. письменник, 1983. 509 с.
15. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: у 2 т. К.: Наукова думка, 1973. Т.2. 574 с.
16. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: семінарії. Харків: Майдан, 2004. 776 с.
17. Франко І. Відгуки грецької і латинської літератур в українському письменстві. Зібрання творів: у 50 т. К.: Наукова думка, 1986. Т. 30. С. 240–253.
18. Циганок О. З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI–XVIII ст. К.: Педагогічна преса, 1999. 104 с.
19. Чижевський Д. І. Історія української літератури. Від початків доби до реалізму. К: Видавничий центр «Академія», 2003. 568 с.
20. Чижевський Д. І. Антична література в старій Україні в 4 т. Філософські твори. К.: Смолоскип, 2005. Т. 3. 256 с.
21. Шевченко-Савчинська Л. Латиномовна українська література. Загальний огляд. Київ: Медієвіст, 2013. 218 с.
22. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть: У 2 кн. Книга перша: Ренесанс. Раннє Бароко. К.: Либідь, 2004. 400 с.
23. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть: У 2 кн. Книга друга: Розвинене бароко. Пізнє бароко. К.: Либідь, 2005. 728 с.
24. Шевчук Т. С. На перехресті епох: антична література у творчості

Григорія Сковороди. Ізмаїл: СМІЛ, 2010. 360 с.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антична література. Греція. Рим. Хрестоматія / Упорядники: Т. В. Михед, Ю. В. Якубіна. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 952 с.
2. Антична література: Хрестоматія. / Упорядник О. І. Білецький. К.: Наукова думка, 1988. Вид. 2-е. 612 с.
3. Арнольд И. В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность. М.: URSS: «Либроком», 2010. 448 с. (Лингвистическое наследие XX века).
4. Бенькович Г. Культуротворчий вимір латинських висловів. Наукові записки. Випуск 104 (2). Серія: Філологічні науки: У 2 ч. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. С. 182–186.
5. Богданович Г. Русский язык в аспекте проблем лингвокультурологии. Симферополь: Доля, 2002. 180 с.
6. Васильева Т. Д. Краткий словарь латинских крылатых выражений. СПб.: Золотой век, 2003. 335 с.
7. Вежбицкая А. Сопоставление культур через средства лексики и прагматики. М.: Языки русской культуры, 2001. 216 с.
8. Венцов А. В., Грудева Е. В. О корпусе русского литературного языка // Russian Linguistics. 2009. № 33. С. 195–209.
9. Галич О. А. Історія зарубіжної літератури. Античність. Середньовіччя: Навчально-методичний посібник. Луганськ: Янтар, 2003. 228 с.
10. Гальчук О. Античний інтертекст української літератури: теоретичні аспекти // Вісник Львівського університету. Серія: Іноземні мови. Вип. 20. Ч. 1. 2012. С. 82–88.
11. Гальчук О. Микола Зеров і античність: Навчальний посібник з історії української літератури. К.: Слов'янський університет, 2000. 192 с.
12. Гарбовский Н. К. Теория перевода. М.: Наука, 2004. 207 с.
13. Гнатюк Л. Мова Григорія Сковороди: хаос чи система? // Культура слова. Вип. 64. 2004. С. 3–9.
14. Громова В. Неокласики // Сильові тенденції української літератури ХХ століття. К., 2004. С. 107–135.
15. Грудева Е. В. Корпусная лингвистика: Учебное пособие. М.: Флинта, 2012. 164 с.
16. Давиденко Г. Й., Величко М. О. Історія зарубіжної літератури середніх віків та доби Відродження: навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. 249 с.
17. Давиденко Г. Й., Величко М. О. Історія зарубіжної літератури ХУІІ–ХУІІІ століття: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2009. 290 с.
18. Давня римська поезія в українських перекладах і переспівах / Колектив авторів. Львів: Світ, 2000. 328 с.

19. Дворецкий И. Латинско-русский словарь. М.: Рус. яз., 2000. 846 с.
20. Іванюха Т. Риторичний дискурс української неокласики й античність // *Нова філологія: Збірник наукових праць*. Запоріжжя: ЗНУ, 2005. № 3. С. 149–153.
21. Іванюха Т. В. Трансформація жанрів античної літератури у творчості неокласиків: Монографія. Запоріжжя: ЗНУ, 2009. 187 с.
22. Каган Ю. М. Латинский язык. Основной курс для самостоятельного изучения. М.: Канон +, 2001. 400 с.
23. Казакова Т. Практические основы перевода. М.: Союз, 2003. 320 с.
24. Копистянська Н. Х. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства: монографія. Львів: ПАІС, 2005. 368 с.
25. Корж Н. Г., Луцька Н. Г. Из скарбниці античної мудрості: [Словник]. К.: Вища шк., 1994. 351 с.
26. Крылатые латинские выражения / Авт.-сост. Ю. С. Цыбульник; Харьков: Фолио; М.: Эксмо, 2008. 992 с.
27. Кузьмина Н. А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка. М.: Книжный дом «Либроком», 2009. 272 с.
28. Латинська фразеологія: словник-довідник / [авт.-уклад. П. І. Осипов]. К.: Академвидав, 2009. 344, [1] с.
29. Лекции по зарубежной литературе XX века: Учебное пособие / Сост. И. Н. Казаков. Славянск: СГПУ, 2012. 147 с.
30. Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. К.: Наукова думка, 1983. 234 с.
31. Микитенко Ю. О. Антична спадщина і становлення нової української літератури. К.: Наукова думка, 1991. 156 с.
32. Микитенко Ю. О. Сяйво Гіппокрени: 3 історії й типології українсько-грецьких літературних зв'язків. К.: Всесвіт, 2008. 391 с.
33. Михайлов А. В. Античность как идеал и культурная реальность XVIII–XIX вв. / Античность как тип культуры. М.: Наука, 1988. С. 308–324.
34. Насырова Л. В. Краткие выражения в курсе медицинской латини. Челябинск: Иероглиф, 2013. 29 с.
35. Пащенко В. І., Пащенко Н. І. Антична література [Підручник]. К.: Либідь, 2001. 720 с.
36. Полонская К. П., Поняева Л. П. Хрестоматия по ранней римской литературе: М.: Высшая шк., 1994. 224 с.
37. Прислів'я та приказки / Упоряд., передмова М. К. Дмитренка. К.: Видавець Микола Дмитренко, 2008. 176 с.
38. Рэвяко К. А. Антычная спадчына на Беларусі. Минск: Веды, 1998. 100 с.
39. Санакоєва Н. Д. Етнопсихологічна концепція особистості у прозі

- П. Загребельного: монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2010. 176 с.
40. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: у 2 т. К.: Наукова думка, 1973. Т. 2. 574 с.
41. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / За редакцією С. Я. Єрмоленка. Харків: «Фоліо», 2006. 776 с.
42. Солодько П. Ремінісценції з грецької та латини в оригінальній поезії Миколи Зерова // *Дивослово*. 1994. № 12. С. 9–11.
43. Сомов В. П. Словарь латинских выражений. По-латыни между прочим. М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2009. 376 с.
44. Сорокина Г. А. Латинский язык в произведениях А. Персера-Реверте // *Вестник МГГУ им. М.А. Шолохова. Филологические науки*. 2012. № 3. С. 62–73.
45. Султанов Ю. І. У світі античної літератури: посібник для вчителя. Харків: Веста: Ранок, 2002. 112 с.
46. Суровцева Е. В. Иноязычные вкрапления в художественной прозе и драматургии А. П. Чехова / Русский язык: исторические судьбы и современность: труды и материалы / сост. М. Л. Ремнева, А. А. Поликарпов. М.: МГУ им. М. В. Ломоносова, 2010. С. 60 – 64.
47. Сучасний словник іншомовних слів / НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ: «Довіра», 2006. 789с.
48. Уваров К. Ю. 300 латинських крилатих висловів. К.: Наука, 1988. 158 с.
49. Українська література у портретах і довідках: Давня література – література ХІХ ст.: Довідник / Редкол.: С. П. Денисюк, В. Г. Дончик, П. П. Кононенко та ін. К.: Либідь, 2000. 360 с.
50. Універсальний літературний словник-довідник. Донецьк: ТОВВКФ "БАО", 2008. 321 с.
51. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: семінарій. Харків: Майдан, 2004. 776 с.
52. Філоненко С. О. Масова література в Україні: дискурс / гендер / жанр: монографія. Донецьк: Ландон – ХХІ, 2011. 432 с.
53. Франко І. Відгуки грецької і латинської літератур в українському письменстві. Зібрання творів: у 50 т. К.: Наукова думка, 1986. Т. 30. С. 240–253.
54. Хоміцька З. М. Латинська мова [Підручник]. Х.: Право, 2004. 256 с.
55. Хрестоматійні матеріали. Катулл. Горацій // *Тема*. 1998. № 1. С. 51-60.
56. Цыбульник Ю. С. Латинские крылатые выражения. Харьков: Фолио, 2007. 60 с.
57. Цимбалюк Ю. В. Англо-латинсько-українсько-російський

словник афоризмів. К.: Грамота, 2009. 408 с.

58. Циганок О. З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI – XVIII ст. К.: Педагогічна преса, 1999. 104 с.

59. Чернявская В. Е. Лингвистика текста: поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность: учеб. пособие для студентов вузов. М.: URSS: Либроком, 2009. 248 с.

60. Чижевський Д. І. Антична література в старій Україні в 4 т. // *Філософські твори*. К.: Смолоскип, 2005. Т. 3. 256 с.

61. Чижевський Д. І. Історія української літератури. К.: Видавничий центр «Академія», 2003. 568 с.

62. Шевченко В. Ф. Клич істини: *Вибрані наукові праці*. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. 178 с.

63. Шевченко-Савчинська Л. Латиномовна українська література. Загальний огляд. Київ: Медієвіст, 2013. 218 с.

64. Шевчук Т. С. На перехресті епох: антична література у творчості Григорія Сковороди. Ізмаїл: СМІЛ, 2010. 360 с.

65. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений / Авт.-состав. В. Серов. – 2-е изд. М.: Локид-Пресс, 2005. 880 с.

ЧАСТИНА II ЛАТИНСЬКА МОВА

РОЗДІЛ I ОСНОВИ ЛАТИНСЬКОЇ ФОНЕТИКИ ТА ГРАФІКИ

*Gutta cavat lapidem
Капля камінь точить
Овідій*

1.1. Алфавіт. Правила наголосу.

Латинський алфавіт (латинська абетка) є основою писемності багатьох сучасних мов. Первісно латинський алфавіт складався з 21 літери. Пізніше до нього було включено грецькі за походженням літери «у» та «z». Літеру «к» практично перестали вживати, залишивши лише в кількох словах.

АЛФАВІТ

Позначення літери	Назва	Вимова	Приклад
Aa	А	А	Ante
Bb	Бе	Б	Bene
Cc	Це	к, ц	castra, cito
Dd	Де	д	Dens
Ee	Е	Е	Ego
Ff	Еф	Ф	Fibula
Gg	Ге	Г	Gutta
Hh	Га	Г	Homo
Ii	І	І	Inter
Kk	Ка	К	Kalendae
Ll	Ель	Л	Lupa
Mm	Ем	М	Memoria
Nn	Ен	Н	Nostra
Oo	О	О	Opus
Pp	Пе	П	Pax
Qq	Ку	К	Quis
Rr	Ер	Р	Retro
Ss	Ес	с, з	Simper
Tt	Те	т, ц	tabula, lectio
Uu	у	у	Unus
Vv	Ве	В	Verbum
Xx	Ікс	Кс	Lex
Yy	Іпсілон	І	Lyra
Zz	Зета	З	Zona

Примітка. **Jj**- йота - літера, введена до латинського алфавіту в середні віки для позначення звука «й» на початку слова (jus). Використовується як модифікація «і» (iustitia). Таким чином, буква «і» служить для позначення голосного та приголосного звуків. Як приголосний, звук «і» вимовляється на початку слів, складів перед голосними і в середині слів між двома голосними, наприклад: iodium (йо- дум) - йод, ianua (януа) - двері, maior (майор) - більший. У всіх інших випадках вимовляється як «і» (голосний), наприклад: inopinabilis (інопінабіліс) - несподіваний, infideliter (інфіделітер) - несумлінно.

ГОЛОСНІ

У латинському алфавіті букви «а», «е», «і», «о», «у», «и» позначають голосні, так звані монофтонги (одноголосні). У латинській мові виділяють 12 монофтонгів: шість довгих (а, е, і, о, у, и) та шість коротких (а, е, і, о, у, й). Для позначення довготи і короткості вживають надрядкові знаки: (знак довготи – (знак короткості ˇ). За свідченням римських граматиків, на вимову довгого голосного потрібно вдвічі більше часу, ніж для короткого. Буква «у»

(грецька «іпсилон») вживається у словах грецького походження. Вона вимовляється як «і» (українське) у зв'язку з відсутністю у рідній мові відповідного звуку. Наприклад: *pyramis* (піраміс) – піраміда, *symbolum* (символум) – символ, *syllaba* (сілляба) – склад.

ДИФТОНГИ ТА ДИГРАФИ ГОЛОСНИХ

Дифтонг	Вимова	Приклад	Переклад
ae	E	saere	Часто
oe	E	roena	Покарання
au	Ay	aurum	Золото
eu	Ey	Euroa	Європа

ПРИГОЛОСНІ

У латинській мові існують особливості вживання деяких приголосних. Так, буква *c* читається як «ц» перед *a*, *e*, *i*, *ae*, *oe*, *u*. У решті випадків (перед *a*, *o*, *u* та перед приголосними) – як «к». Буква *s* між голосними вимовляється як «з», в решті випадків – як «с». Сполучення *ti* перед голосними читається як «ці». Наприклад: *sententia* (сентенція) – вислів.

ДИГРАФИ ПРИГОЛОСНИХ

Диграф	Вимова	Приклад	Переклад
ch	X	chorus	Хор
ph	Ф	philosophus	Філософ
rh	P	rhetorica	Риторика
th	T	theatrum	Театр

РОЗПОДІЛ НА СКЛАДИ

У латинській мові розподіл на склади відбувається:

- між голосними (*me-mo-ri-a*);
- між приголосними (*or-no*);
- перед групою приголосних (*pl*, *tr*: *dis-ci-pli-na*), крім сполучення *muta cum eiquida* (*br*, *dr*, *tr*, *pr*, *bl*, *dl*, *tl*, *pl*).

ПРАВИЛА НАГОЛОСУ

Правильне читання вимагає знань про правила наголосу. Місце наголосу в слові залежить від якості (довготи чи короткості) другого складу від кінця.

1. Наголос зазвичай не ставиться на останньому складі. Тому в словах із двох складів наголос падає на перший (*ro-sa*).

2. Наголошується другий склад від кінця слова, якщо він довгий (Eu-go-ра).

3. Якщо другий склад від кінця є коротким, наголос переноситься на третій склад від кінця (me-di-cus).

Слід сказати, що латинська мова дуже багата на прислів'я та афоризми. Щодо української мови, то вона також запозичила багато слів з латинської завдяки транслітерації. Ось деякі: валентність, віварій, дебет, декламація, дивіденд, дивізія, дисципліна, консенсус, лаборант, нотація, варіант, терарій, територія, студент, продукція, культура, план, тоталітарний, ілюстрація, грація, потенціал, музей, орнамент, нігілізм, аграрний, когнітивний, колегія, домінант, філіал, локальний, тон, транквілізатор, вентиляція, уніфікація, альтернатива, апеляція, авіація, бревіарій, кантата, цивілізація, континент, генерація, гонорар, ментальність, монтаж, монумент, номінація, нуль, популярний, рація, репетиція, регіон, санаторій, урбанізація, утилізація.

Завдання для самостійної роботи

I. Практичні вправи

1. Прочитайте, розділіть на склади, поставте наголос:

a) aqua, terra, dea, Aurora, poena, causa, bestia, elegantia, taberna, barba, fama, ira, ripa, luna, fabula, collega, vita, machina, aquila, Syracusae, Minerva, prudentia, philosophia, lingua, Aemilia, magistra, tabula, pagina, forma, statua, structura, fortuna, victoria, Roma, schola, patria, filia, Marcia, philologia, doctrina;

b) nominativus, genetivus, dativus, accusativus, ablativus, vocativus, substantivum, adiectivum, pronomen, persona; numerus, numerales, verbum, adverbium, praepositio, interiectio, declinatio, genus, modus, tempus, casus, coniugatio;

c) Aulus Gellius, Gaius Iulius Caesar, Gaius Valerius Catullus, Marcus Valerius Martialis, Marcus Tullius Cicero, Publius Vergilius Maro, Quintus Horatius Flaccus, Titus Flavius Vespasianus;

d) Amat Victoria curam (Про перемогу необхідно піклуватися). Aquila non captat muscas (Орел не ловить мух).

e) Philosophia est magistra vitae (Філософія – вчителька життя). Ibi victoria, ubi concordia est (Перемога там, де згода). Scientia potentia est (Знання – це сила).

2. Прочитайте імена римських імператорів і назви творів їх авторства:

Gaius Julius Caesar Augustus. Ius respondendi.

Claudius Caesar Augustus Germanicus Nero. Edictum.

Caesar Augustus Titus Flavius Vespasianus. Lex de imperio.

Caesar Antonius Augustus Marcus Aurelius. Semestria.

Caesar Gaius Fulvius Valerius Augustus Constantmus. Edictum Constantmi.

II. Контрольні питання та теми для дискусій з історії латинської мови

1. Опишіть історичне походження латинської мови.
2. Які періоди розвитку латинської мови ви знаєте?
3. На які віки поділяють класичний період розвитку латинської мови?
4. Які сучасні мови сформувалися на основі латинської?
5. Чому латинську мову називають мертвою? Чи погоджуєтесь ви з цим твердженням?
6. Сформулюйте мету вивчення латинської мови для сучасних фахівців у галузі права, історії, біології, медицини.
7. Назвіть імена найвідоміших діячів римської культури, твори яких збереглися.
8. Назвіть імена найвідоміших діячів української культури різних епох, які використовували латинську мову.
9. Наведіть назви найвідоміших античних юридичних творів, написаних латинською.
10. Висловіть вашу власну думку щодо перспектив існування та використання латинської мови.

III. Тестові завдання для перевірки знань

1. До якої мовної сім'ї належить латинська?
 - а) семіто-хамітської;
 - б) індоєвропейської;
 - в) алтайської;
 - г) китайсько-тібетської.
2. В якому столітті відбулося становлення латини як літературної мови?
 - а) III ст. до н.е.;
 - б) I ст. до н.е.;
 - в) II ст. н.е.;
 - г) IV ст. до н.е.;
 - д) VIII ст. до н.е.
3. Хто був ініціатором реформи уніфікації вимови писемної латини?
 - а) Г. Ю. Цезар;
 - б) Карл Великий;
 - в) Франциск I;
 - г) Цицерон;
 - д) Овідій.
4. Яким століттям датуються найдавніші писемні пам'ятки латинської мови?
 - а) III ст. до н. е.;
 - б) I ст. до н. е. – I ст. н. е.;
 - в) VIII ст. до н. е.;
 - г) VII – IV ст. до н. е.;
 - д) VI – V ст. до н. е.
5. Для якого фаху вивчення латинської мови не є обов'язковим?
 - а) історія;
 - б) медицина;
 - в) інженерія;
 - г) філологія;
 - д) біологія.
6. Яка латинська мова вивчається у сучасних навчальних закладах?

- а) архаїчна;
- б) «вульгарна»;
- в) класична;
- г) пізня;
- д) післякласична.

7. Вульгарною називають латинську мову:

- а) розмовну;
- б) класичну;
- в) народну;
- г) сучасну.

8. Серед відомих представників античної культури римлянином не був:

- а) Вергілій;
- б) Горацій;
- в) Аристотель;
- г) Цицерон.

9. Після падіння Римської імперії латина залишалась державною мовою:

- а) Британії;
- б) Франкського королівства;
- в) Греції;
- г) Дакії.

10. На сьогодні латина є офіційною мовою:

- а) Ватикану;
- б) Латвії;
- в) Угорщини.

IV. Контрольні питання з основ латинської фонетики та графіки

1. Із скількох літер складається латинський алфавіт та які історичні зміни з ним відбувалися?

2. Які літери позначають більш ніж один звук?

3. Які нарядкові знаки використовуються в латинській мові? Як вони пов'язані з наголосом?

4. Які правила наголосу існують у латинській мові? Наведіть ілюстративні приклади.

5. Поясніть значення термінів «дифтонг», «диграф».

6. Як впливають на диграфи голосних нарядкові знаки?

7. Які дифтонги (диграфи) голосних ви знаєте? Наведіть приклади їх вживання.

8. Які сполучення приголосних, що спричиняють зміни в вимові, ви знаєте? Наведіть приклади їх вживання.

9. Як здійснюється розподіл слів на склади?

10. Які особливості вимови мають літери «с», «s», «t», «q»?

V. Тестові завдання для перевірки знань

1. Якої з цих літер не було у класичній латині?

- а) і;
- б) i;
- в) о;
- г) а.

2. Які з цих буквосполучень не є дифтонгами?

- а) ае;
- б) ау;
- в) еу;

- г) ое.
3. В якому з цих слів є диграфи?
- а) Europa;
б) aenigma;
в) video;
г) poeta.
4. Якою буквою позначався звук «j» у класичній латині?
- а) i;
б) e;
в) i;
г) u;
д) a.
5. В яких словах голосні не складають диграфа?
- а) poena;
б) aetas;
в) oeconomus;
г) laurus.
6. Яке слово неправильно поділено на склади?
- а) pru- den-tia;
б) рое-ta;
в) рое- na;
г) re-si- de- o;
д) a-vis.
7. Яка літера зустрічається лише у запозиченнях із грецької мови?
- а) г;
б) z;
в) i;
г) x;
д) q.
8. Який з цих дифтонгів не став монофтонгом?
- а) ae;
б) au;
в) ое.
9. В якому слові буква **h** втратила своє звукове значення?
- а) herba;
б) homo;
в) hasta;
г) physica.
10. В якому слові наголос падає на перший склад?
- а) magistra;
б) pictura;
в) machina;
г) militia.

РОЗДІЛ II

НОРМАТИВНА ГРАМАТИЧНА БАЗА

Dimidium facti qui coepit habet.
Sapere aude, incipe!
Той, хто розпочав, уже півсправи завершив.
Горацій

2.1. ІМЕННИК

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ІМЕННИКА.

Іменники в латинській мові мають такі граматичні категорії:

1. Роди – genera:

- genus masculinum (m) – чоловічий;
- genus feminarum (f) – жіночий;
- genus neutrum (n) – середній.

2. Числа – numeri:

- numerus singularis – однина (Sg);
- numerus pluralis – множина (Pl).

3. Відмінки – casus:

- casus nominativus – називний (Nom.);
- casus genetivus – родовий (Gen.);
- casus dativus – давальний (Dat.);
- casus accusativus – знахідний (Acc.);
- casus ablativus – аблатив (орудний і місцевий) (Abl.);
- casus vocativus – кличний (Voc.).

4. Відміни – declinationes:

Declinatio prima (перша), secunda (друга), tertia (третя), quarta (четверта), quinta (п'ята).

ПЕРША ВІДМІНА ІМЕННИКІВ

Declinatio prima substantivorum

До першої відміни належать іменники, як правило, жіночого роду, які в називному відмінку однини (Nom. Sg) мають закінчення -a, в родовому (Gen. Sg) -ae.

- magistra, ae, f – вчителька;
- discipula, ae, f – учениця;
- causa, ae, f – справа;
- poena, ae, f – покарання;
- iuris prudentia, ae, f – правова наука.

Відмінкові закінчення іменників першої відміни

Sg			Pl	
Nom.	-a	Magistra	-ae	Magistrae
Gen.	-ae	Magistrae	-arum	Magistrarum
Dat.	-ae	Magistrae	-is	Magistris
Acc.	-am	Magistram	-as	Magistras
Abl.	-a	Magistra	-is	Magistris
Voc	-a	Magistra	-ae	magistrae

NB: до першої відміни належить також невелика кількість іменників

чоловічого роду:

- poeta, ae, m – поет;
- nauta, ae, m – моряк;
- incola, ae, m – житель;
- Catilina, ae, m – Катиліна (ім'я).

ДРУГА ВІДМІНА ІМЕННИКІВ

Declinatio secunda substantivorum

До другої відміни належать іменники чоловічого роду, які в Nom. Sg. мають закінчення -us, -er, та іменники середнього роду, які в Nom. Sg. мають закінчення -um. У родовому відмінку (Gen. Sg.) всі вони мають закінчення -i. Винятком є слово чоловічого роду vir, viri, m (чоловік).

	Sg		Pl	
	M	N	m	n
Nom.	-us	-um	-i	-a
Gen.	-i	-i	-orum	-orum
Dat.	-o	-o	-is	-is
Acc.	-um	-um	-os	-a
Abl.	-o	-o	-is	-is
Voc	-e, er	-um	-i	-a

Відмінкові закінчення іменників другої відміни

Іменники, які в Nom. Sing. закінчуються на -er, зберігають “е” у всіх відмінках (див. puer, pueri) або тільки в Nom. iVoc. Sg. (див. magister, -tri).

Зберігають «е» у всіх відмінках такі іменники: vesper, vesperi (m) – вечір; gener, generi (m) – зять; liber, -beri (Pl.) – діти та ін.

Приклади відмінювання іменників чоловічого роду (*суддя, секретар, чоловік*)

	Singularis		
Nom.	Arbiter	actuaris	Vir
Gen.	Arbitri	actuarii	Viri
Dat.	Arbitro	actuario	Viro
Acc.	Arbitrum	actuarium	Virum
Abl.	Arbitro	actuario	Viro
Voc	Arbiter	actuarie	Vir

(судді, секретарі, чоловіки)

	Pluralis		
Nom.	Arbtrri	actuarii	Viri
Gen.	Arbitrorum	actuariorum	Virorum
Dat.	Arbitris	actuariis	Viris
Acc.	Arbitros	actuarios	Viros
Abl.	Arbitris	actuariis	Viris
Voc	Arbitri	actuarii	Viri

Приклади відмінювання іменників середнього роду (**oppidum, i, m - місто**)

Sg		Pl
Nom.	Oppidum	Oppida
Gen.	Oppidi	Oppidorum
Dat.	Oppido	Oppidis
Acc.	Oppidum	Oppida
Abl.	Oppido	Oppidis
Voc	Oppidum	Oppida

За другою відміною відмінюються також прикметники чоловічого роду на -us, -er та середнього роду на -um.

Liber bonus, m – хороша книга

Sg		Pl
Nom.	liber bonus	libri boni
Gen.	libri boni	librorum bonorum
Dat.	libro bono	libris bonis
Acc.	librum bonum	libros bonos
Abl.	libro bono	libris bonis
Voc	liber bone	libri boni

NB: Прикметники I-II відміни подаються у словниках із закінченнями чоловічого, жіночого, середнього роду: Romanus, a, um – римський, а, е. Honestus, a, um – чесний, а, е.

Завдання для самостійної роботи

I. Практичні вправи

1. Провідмінійте словосполучення:

- dea Romana – римська богиня;
- rea honesta – чесна відповідачка;
- vita longa – довге життя;
- scientia clara – відома наука.

2. Перекладіть речення:

1. Alma mater.
2. Mea culpa.
3. Sub rosa.
4. Fortuna caeca est.
5. Historia est magistra

vitae. 6. Memoria est mater musarum. 7. Schola est via scientiarum. 8. In silvis semper umbra est. 9. Ira est saepe causa iniuriae. 10. Iurisprudentia clara scientia est.

3. Визначте форму іменника, початкову форму та перекладіть:

fama, tabularum, reis, deas, literarum, silvis, puellae, filiam, scientia, aquae, scholarum, discipulam, culpis, epistulae, formarum, bestiis, naturam, memoriae, linguam, viae, culpaе, iustitiam, poenae, nautarum, stellae, causis, machina.

4. Перекладіть текст.

De Italia

Italia est terra Europae. In orae Siciliae est Aetna. Incolae Italiae sunt agricolae. Incolae insularum et orarum Italiae sunt nautae.

In Italia est Roma. In viis Romae sunt arae et statuae.

Слова до тексту: Aetna, ae, f – Етна; ara, ae, f – вівтар;

NB: in Italia – в Італії; in Italiam – в Італію.

5. Поясніть сучасне значення та походження слів, назвіть латинські основи.

Таблиця, акваріум, фабула, форма, територія, бестія, антикваріат, акведук, синекура, таблетка.

6. Запам'ятайте вислови:

1. Tabula rasa.
2. Ad Kalendas Graecas. До грецьких календ (безстроково).
3. Ibi victoria, ubi concordia. Перемога там, де згода.
4. Margaritas ante porcas. Бісер перед свинями (кидати).
5. Scientia potentia est. Знання – це сила.
6. Terra incognita. Невідома земля (невідома галузь знань).

II. Лексичний мінімум

Amica, ae, f – подруга.

Antiqua, ae, f – стародавня.

Aqua, ae, f – вода.

Bona, ae, f – добра, гарна.

Filia, ae, f – дочка.

Patria, ae, f – батьківщина.

Puella, ae, f – дівчинка.

Scientia, ae, f – знання, наука.

Silva, ae, f – ліс.

Tabula, ae, f – дошка.

Terra, ae, f – земля.

Vita, ae, f – життя.

ПРИСВІЙНІ ЗАЙМЕННИКИ

Відмінюються за зразком I-II відміни прикметників:

- meus, mea, meum – мій, моя, моє;
- tuus, tua, tuum – твій, твоя, твоє;
- suus, sua, suum – свій, своя, своє;
- noster, nostra, nostrum – наш, наша, наше;
- vester, vestra, vestrum – ваш, ваша, ваше.

Вправи

1. Провідмінійте словосполучення іменника з прикметником:

- deus antiquus – стародавній бог;
- actuarius impiger – невтомний секретар;
- verbum honestum – чесне слово.

2. Визначте форму іменника, знайдіть Nom. Sg., перкладіть:
arbitrum, verba, causis, amicas, amicos, filiam, filium, medico, medice, medicinam, matrimonii, provinciarum, oculorum, deum, domini, honorario, debita, magistrum, privilegium, deorum, faber, puero, virorum, paginae, formarum.

3. Перекладіть речення:

1. Actuarius instrumentum publicum scribit. 2. Arbiter causam audit. 3. Privata publicis postpone! 4. Per aspera ad astra. 5. Clavus clavo pellitur. 6. Deus ex machina. 7. Ignorantia non est argumentum. 8. Testamentum fac! 9. Habent sua fata libelli. 10. Non magister ad discipulum, sed discipulus ad magistrum venire debet. 11. Aurum est saepe causa inimitiarum. 12. Inimicitiae populorum sunt causa pugnarum. 13. Memoria bona est bonum magnum. 14. Lupus non mordet lupum. 15. Medice! Amicum meum cura, quaeso.

4. Перекладіть текст.

Apud arbitrum

Arbiter noster Marcus Tullius est vir laboriosus et iustus. Hodie apud arbitrum multae causae privatae sunt: de debitis pecuniariis, de testamentis et de mandatis. Primus reus iam in iudicio est, ceteri rei etiam in iudicio sunt. In numero causarum prima est causa mea de mandato et de debito pecuniario. Adversarius meus est Gaius Sempronius.

Слова до тексту

debitum, i, n - борг; iudicium, i, n - суд; mandatum, i, n - доручення; testamentum, i, n - заповіт.

5. Запам'ятайте вислови:

1. Medicus curat, natura sanat. Лікар лікує – природа зцілює. 2. Verbum movet, exemplum trahit. Слово хвилює, приклад захоплює. 3. Delphinium nature doces. Ти вчиш дельфіна плавати (робиш зайве). 4. Parcam verbis, gratuita sunt. Пошкодую слів, вони даремні. 5. Otium post negotium. Відпочинок - після справ.

Лексичний мінімум

• amicitia, ae, f - дружба;	honestus, a, um - чесний, почесний;
• arbiter, tri, m - суддя;	liber, bri, m - книга;
• deus, i, m - бог;	medicus, i, m - лікар;
• iustus, a, um - справедливий, дійсний;	puer, pueri, m - хлопчик;
• iudicium, i, n - суд;	reus, i, m - відповідач.

ПРИЙМЕННИКИ

1. Прийменники, що вживаються з Accusativus:

ad	до, при, для	ad exemplum	для прикладу
ante	Перед	ante meridiem	перед полуднем
apud	біля, при	apud me	біля мене
contra	проти, навпроти, Всупереч	contra te contra bonos mores	навпроти тебе всупереч моралі
extra	поза, за	extra oppidum	поза містом
inter	серед, між	inter nos	між нами
ob	перед, через	ob o ¹ los	перед очима
per	через, протягом	per annum	протягом року
post	позаду, після	post castra post mortem	позаду табору після смерті
trans	через, по той бік	trans fluvium	через річку

2. Прийменники, що вживаються з Ablativus:

a, ab	від, з боку когось	ab insula	від острова
abs		a te	з твого боку
cum	з (кимсь, чимось)	cum amico	з товаришем
de	про, від (кого, чого) з (когось, чогось)	de patria de facto	про батьківщину від вчинку
e, ex	з (когось, чогось) Внаслідок	ex oppido ex officio	з міста з обов'язку
pro	перед, замість для, за	pro castris pro libro pro patria	перед табором замість книги за батьківщину
sine	Без	sine causa	без причини

3. Прийменники, що вживаються з Accusativus

in	в, на	in Italia in Italiam	в Італії (де?) в Італію (куди?)
sub	Під	sub aqua sub aquam	під водою (де?) під воду (куди?)
super	над, понад	super astris super astra	над зорями (де?) понад зорі (куди?)

4. Прийменники, що вживаються з Genetivus:

causa через, з причини belli causa через війну; gratia для, заради exempli gratia для (заради) прикладу

Вправи

1. Перекладіть речення на латинську мову.

1. Учні поспішають до школи. 2. У школі вчителі розповідають про історію Риму. 3. Учень пише про Батьківщину: «Наша Батьківщина велика і слава» 4. Біля школи багато статуй. 5. Напроти нашої школи – ліс.

Слова до речень: magnus, a, um – великий; multus, a, um – численний (для утворення

слова «багато»); propterea, avi – поспішати.

2. Запам'ятайте вислови:

1. Ex comoedia saepe fit tragoedia. З комедії часто виходить трагедія.
2. Elephantum ex musca facis. Робиш з мухи слона.
3. Contra factum non est argumentum. Проти факту не існує доказу.
4. Per fas et nefas. Правдами й неправдами.
5. Ab ovo usque ad mala. Від яйця до яблука (від початку до кінця).

2.2. ДІЄСЛОВО

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ДІЄСЛІВ. ЧАСИ СИСТЕМИ ІНФЕКТУ. НАКАЗОВИЙ СПОСІБ

Verbum. Imperativus

Дієслова в латинській мові мають такі граматичні категорії:

1. Особи: *personae*:

- *persona prima* – перша (1);
- *persona secunda* – друга (2);
- *persona tertia* – третя (3).

2. Числа – *numeri*:

- *numerus singularis* – однина (Sg);
- *numerus pluralis* – множина (Pl).

3. Часи – *tempora*:

Praesens – теперішній час.

Imperfectum – минулий час недоконаного виду.

Futurum I – майбутній час недоконаного виду.

Perfectum – минулий час доконаного виду.

Plusquamperfectum – передминулий час.

Futurum II – майбутній час доконаного виду.

4. Стани – *genera*:

- *genus activum* – активний (act.);
- *genus passivum* – пасивний (pass.).

5. Способи – *modi*:

- *modus indicativus* – дійсний (ind.);
- *modus imperativus* – наказовий (imper.);
- *modus coniunctivus* – умовний (con.).

ОСНОВНІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

Дієслова в класичних словниках подаються з відображенням таких форм:

- 1) *Praesens indicativi activi persona prima singularis*;
- 2) *Perfectum indicativi activi persona prima singularis*;
- 3) *Supinum*;
- 4) *Infinitivus praesentis activi*.

Accuso, accusavi, accusatum, accusare – звинувачувати.

ЧОТИРИ ДІЄВІДМІНИ

№ пор.	Закінчення основи інфекта	Приклад	Переклад
1	-are	amare	любити
2	-ere	habere	мати, володіти
3	-ere	legere	читати
4	-ire	audire	слухати

PRAESENS INDICATIVI ACTIVI

(Теперішній час дійсного способу активного стану)

Praesens indicativi activi практично збігається із вживанням теперішнього часу в українській мові. Теперішній час використовується для:

- 1) позначення дії, яка відбувається в даний момент: Discipules audit;
- 2) позначення загального явища: Bestia memoriam habent;
- 3) яскравої розповіді про минуле: Et Caesar superat!

Особові закінчення Praesens indicativi activi

Sg	Pl
1 -o/(m) -or(r)	-mus/- mur
2 -s/- ris	-tis/ -mini
3 -t/ -tur	-(u)nt/ -ntur

Примітка. Літера «u» вживається як сполучна у persona tertia Pl у дієсловах III, IV дієвідмін.

Приклади відмінювання дієслів

I дієвідміна

Ornare – прикрашати	
Sg	Pl
1 Orno	ornamus
2 Ornas	ornatis
3 Ornat	ornant

II дієвідміна

Docere – навчати	
Sg	Pl
1 Doceo	docemus
2 Doces	docetis
3 Docet	docent

III дієвідміна

Scribere – писати		
Sg		Pl
1	Scribo	scribimus
2	Scribis	scribitis
3	Scribit	scribunt

IV дієвідміна

Concorde gignit victoriam. Згода породжує перемогу.

Mala herba cito crescit. Погана трава швидко росте.

Punire – карати		
Sg		Pl
1	Punio	punimus
2	Punis	punitis
3	Punit	puniunt

Qui scribit, bis legit. Хто пише, той двічі читає.

НАКАЗОВИЙ СПОСІБ

Imperativus

Наказовий спосіб у латинській мові утворюється від основи інфекта. Imperativus для 2-ї особи однини утворюється шляхом віднімання закінчення -re від інфінітиву: Imperativus для 2-ї особи множини утворюється шляхом віднімання закінчення -re від інфінітива та додавання закінчення -te. Для III дієвідмини використовують поєднувальну «i».

Дієвідміна	Інфінітив	Imperativus 2 Sg	Imperativus 2 Pl
1	Amare	ama!	amate!
2	Delere	dele!	delete!
3	Legere		legite!
4	audire	audi!	audite!

Заперечні форми утворюються шляхом додавання “non” до наказового способу:

Non nocere! Не зашкодь! а також додаванням «noli» для 2 Sg та «nolite» для 2 Pl до інфінітива: Noli nocere! Незашкодь! Nolite nocere! Не зашкодьте!

Завдання для самостійної роботи

I. Практичні вправи

1. Визначте дієвідмину за формою інфінітива:

dare (давати), litigare (судитися), convenire (подавати позов), domare (підкоряти), sedere (сидіти), possidere (володіти), citare (викликати свідків), notare (помічати), tradere (передавати), sentire (відчувати), dicere (говорити), occupare (займати), facere (робити), legere (читати), amare (любити), praestare (надавати).

2. Визначте дієвідміну та перекладіть дієслова:

scribere, audire, accusare, videre, condemnare, vetare, habere, agere, respondere, constituere, debere, cavere, punire, vendere, finire.

3. Визначте спосіб, особу та число дієслів, перекладіть їх:

scribo, sum, veto, accusas, absolvimus, audiunt, es, finiunt, habe, condemnat, protege, habemus, legitis, amas, sperant, caves, sumus, labora, sedete, scribite, do, dat, debet, credit, dice, est, videt, spiratis, sunt, saluto, tace, imperat, eras.

4. Провідмінійте дієслова в Praesens indicativi actm, утворіть наказовий спосіб однини та множини: dare (давати), legere (читати), ducere (вести), finire (закінчувати).

5. Перекладіть речення:

1. Vivimus et laboramus in patria nostra. 2. Haud semper errat fama. 3. De te fabula narrat. 4. Stellae nautis viam monstrant. 5. Ira est semper causa iniuriae. 6. Flamma terret bestias in silvae. 7. Divide et impera! 8. Videte et applaudite! 9. Tace sed memento! 10. Legere et non intellegere neglegere est. 11. Patriam amare et defendere debemus. 12. Non semper Lunam videmus: umbra terrae obscurat Lunam. 13. Minerva est dea pugnarum, Diana est dea silvarum. 14. Minerva hasta pugnat, Diana sagittas habet. Sagittis Diana bestias silvarum necat. 15. In Graecia et in Italia vides statuas Minervae et Dianae.

6. Перекладіть текст.

In schola

Discipulae in scholam veniunt. Ibi magistram salutant: «Salve, magistra «Salvete, discipulae!» Puellae in schola legunt et scribunt. Tum magistra interrogat: «Ubi est Italia?» Una puellarum respondet: «Italia est in Europa». Et magistra narrat: «Italia est antiqua terra Europae. Italia paeninsula est. Incolae Italiae sunt agricolae. Etiam nautae in Italia habitant. In Italia Roma est. Roma clara est. Poetae fabulas de Roma scribunt et Romam celebrant».

Слова до тексту: Venio, ire – приходити. Celebro, are – прославляти. Habito, are – проживати.

7. Запам'ятайте вислови:

1. Amat victoria curam. Перемога вимагає турботи.
2. Cogito, ergo sum. Я мислю, отже, я існую.
3. Dum spiro, spero. Доки дихаю, я сподіваюсь.
4. Vona causa triumphat. Добра справа торжествує.
5. Epis Wlae non erubescit. Папір не червоніє.
6. Natura est semper invicta. Природа завжди непереможна.
7. Sine causa nihil gignit. Без причини нічого не буває.
8. Pecunia non olet. Гроші не пахнуть.
9. Via trita, via tuta. Битий шлях – шлях безпечний.
10. Vivere est militare. Жити – означає боротися.

II. Лексичний мінімум

Accuso, are – звинувачувати.

Lego, ere – читати.

Amo, are – любити.
 Audio, Ire – слухати.
 Do, are – давати.
 Doceo, ere – навчати.
 Interrogo, are – запитувати.

Orno, are – прикрашати.
 Scribo, ere – писати.
 Studeo, ere – старанно навчатись.
 Venio, Ire – приходити.
 Video, ere – дивитись, бачити.

PRAESENS INDICATIVI PASSIVI (Пасивний стан дієслів теперішнього часу)

Praesens indicativi passivi дієслів усіх чотирьох дієвідмін утворюється шляхом додавання закінчень пасивного стану до основи інфекта:

№ пор.	Sg	Pl
1	- or	- mur
2	- ris	- mini
3	-tur	- (u)ntur

Примітка. Літера «u» вживається як сполучна у personatertiaPl у дієсловах III, IV дмін.

Приклади відмінювання дієслів

I дієвідміна

Ornare – прикрашати		
Sg		Pl
1	Ornor	ornamur
2	Ornaris	ornammi
3	Ornatur	ornantur

II дієвідміна

Docere – навчати		
Sg		Pl
1	Doceor	docemur
2	Doceris	docemini
3	Docetur	docentur

III дієвідміна

Scribere – писати		
Sg		Pl
1	Scriber	scribimur
2	Scriberis	scribimini
3	scribitur	scribuntur

IV дієвідміна

Punire – карати		
Sg		Pl
1	Punior	punimur
2	Puniris	punimini
3	Punitur	puniuntur

У пасивній конструкції прямий додаток стає підметом, присудок ставиться в пасивну форму і узгоджується з підметом. Особа, якою виконується дія, подається аблативом з прийменником *a, ab*.

Victoria a concordia gignitur. Перемога згодою породжується.

Causa ab arbitro auditur. Справа слухається суддею.

Ut salutas, ita salutaris. Як ти вітаєш, так і тебе вітають.

Завдання для перевірки знань

I. Практичні вправи

1. Перетворіть активну конструкцію в пасивну:

Magistra discipulam audit. Вчителька навчає учениць.

Dea feminas protegit. Богиня захищає жінок.

Puella statua mornat. Дівчина прикрашає статую.

2. Перекладіть речення:

1. *Poetae audiuntur, leguntur.* 2. *In fabula pugna pingitur.* 3. *Si discipula bene studet, a magistris laudatur.* 4. *Sine causa a te accusor.* 5. *Troja a Craecis expugnatur.* 6. *Poetae a natura nascuntur.* 7. *Historia Romae a magistra narratur.* 8. *Tunica a femina emitur.* 9. *Epistulae a me leguntur.* 10. *Fortuna dicitur caeca.*

3. Запам'ятайте вислови:

1. *Cetera desiderantur.* Решта бажано.

2. *Pulsate et aperietur vobis.* Стукайте, і вам відкриють.

3. *Numerantur sententiae, non ponderantur.* Думки рахують, а не зважають.

4. *Male parata cito dilabuntur memoria.* Погано вивчене швидко забувається.

5. *Tertium non datur.* Третього не дається.

МИНУЛИЙ ЧАС НЕДОКОНАНОГО ВИДУ В АКТИВНОМУ ТА ПАСИВНОМУ СТАНІ

Imperfectum indicativi activi et passivi

Imperfectum – це часова форма, яка вживається для:

1) вираження недоконаної дії в минулому подовженому, або дії, яка повторювалась;

2) для вираження дії, яка відбувалась одночасно з іншою дією в минулому часі.

Особові закінчення дієслів в Imperfectum indicativi activi et passivi

	Activum		Passivum	
	Sg	Pl	Sg	Pl
1	-(e) bam	-(e) bamus	-(e) bar	-(e) bamur
2	-(e) bas	-(e) batis	-(e) baris	-(e) bamini
3	-(e) bat	-(e) bant	-(e) batur	-(e) bantur

Примітка. Літера “e”, подана в дужках, використовується при утворенні форм минулого недоконаного часу в дієсловах III-IV дієвідмін як сполучна.

Розгляньте приклади: I дієвідміна: amo, avi, atum, are – любити.

	Activum		Passivum	
	Sg	Pl	Sg	Pl
1	Amabam	Amabamus	amabar	amabamur
2	Amabas	Amabatis	amabaris	amabamini
3	Amabat	Amabant	amabatur	amabantur

II дієвідміна: doceo, ui, ctum, ere – навчати

	Activum		Passivum	
	Sg	Pl	Sg	Pl
1	Docebam	Docebamus	docebar	docebamur
2	Docebas	Docebatis	docebaris	docebamini
3	Docebat	Docebant	docebatur	docebantur

III дієвідміна: lego, legi, ctum, ere – читати

	Activum		Passivum	
	Sg	Pl	Sg	Pl
1	Legebam	Legebamus	legebar	legebamur
2	Legebas	Legebatis	legebaris	legebamini
3	Legebat	Legebant	legebatur	legebantur

	Activum		Passivum	
	Sg	Pl	Sg	Pl
1	Audiebam	Audiebamus	audiebar	audiebamur
2	Audiebas	Audiebatis	audiebaris	audiebamini
3	Audiebat	Audiebant	audiebatur	audiebantur

Imperfectum indicativi для дієслова «бути» (sum, esse)

	Sg	Pl
1	eram - я був	eramus - ми були
2	eras - ти був	eratis - ви були
3	erat - він (вона, воно) був	erant - вони були

ДІЄСЛОВО “БУТИ” В ТЕПЕРІШНЬОМУ ЧАСІ (sum, fui, esse - бути)

SG		Pl	
1) sum	я є	1) sumus	ми є
2) es	ти є	2) estis	ви є
3) est	він, вона, воно є	3) sunt	вони є

7. Поставте дієслово «бути» (esse) в правильній формі:

1. Scientia potentia ...
2. Patria nostra ... magna et clara.
3. Philosophia et historia ... magistrae vitae.
4. Lingua Latina ... lingua antiqua.
5. Terra et Luna ... sphaerae.
6. In terra et in aqua. vita.
7. Europa et Asia ... terrae.
8. Puellae Tulia et Marcia amicae bonae .
9. Puellae Romanae pulchrae .
10. Tunicae puellarum albae ...

Вправи

1. Провідмінійте дієслова в Imperfectum activi et passivi:

dare (давати), legere (читати), ducere (вести), finire (закінчувати).

2. Перекладіть речення:

1. Aulus Agerius et Numerius Negidius adversarii erant. 2. Femina in tutela erat. 3. Multae poeti Romani clari erant. 4. In «Commentariis de bello Gallico» Galli et ceteri populi antiqui describebantur. 5. Oppida Gallorum parva erant. 6. Magistri puerorum Romanorum plerumque servi Graeci erant, non liberi viri. 7. Domini servos iniuste capiebant. Itaque Romani dicebant: «Totidem inimici sunt, quot servi». 8. Discipuli a magistris docebantur.

3. Перекладіть текст:

De amicitia lupi fab йк Asinus aegrotus erat. Asellum parvum habebat. Filius in stabulo aegrotum curabat. Stabulum clausum erat. Ad aegrotum asinum properant lupi et stabulo appropinquant. Tum unus e lupis ostium stabuli pulsat et clamat: «Aperi, mi aselle! Amici tui appropinquant!» Filius lupis respondit: «Amicorum verba blanda audio, sed lupos improbos video».

Слова до тексту:

asinus, i, m – осел;

asellus, i, m – ослятко;

lupus, i, m – вовк;

appropinquo, avi, atum, are – наближатися, приходити.

4. Запам’ятайте вислови:

1. Erare humanum est. Людині властиво помилятись.

2. In vitium ducit culpaе fuga. Бажання уникнути помилки

призводить до іншої помилки.

3. Qui tacet – consentire videtur. Хто мовчить, той погоджується.
4. Natura abhorret vacuum. Природа боїться пустоти.
5. Homo homini lupus est. Людина людині вовк.

МАЙБУТНІЙ ЧАС НЕДОКОНАНОГО ВИДУ В АКТИВНОМУ ТА ПАСИВНОМУ СТАНІ

Futurum I indicativi activi et passivi

Futurum I відповідає майбутньому часу в українській мові та може перекладатись у доконаному та недоконаному виді. Futurum I indicativi activi et passivi утворюється від основи інфекта. У дієсловах I-II дієвідмін використовується суфікс «b».

	Activum		Passivum	
	Sg	Pl	Sg	Pl
1	-bo	-bimus	-bor	-bimur
2	-bis	-bitis	-beris	-bimini
3	-bit	-bunt	-butur	-buntur

Розгляньте приклад:

- accuso, avi, atum, are – звинувачувати;
- moneo, ui, itum, ere – радити, переконувати.

	Activum		Passivum	
	Sg	Pl	Sg	Pl
1	accusabo monebo	accusabimus monebimus	accusabor monebor	accusabimur monebimur
2	accusabis monebis	accusabitis monebitis	accusaberis moneberis	accusabimini monebimini
3	accusabit monebit	accusabunt monebunt	accusabitur monebitur	accusabuntur monebuntur

У дієсловах III-IV дієвідмін використовується суфікс -a/-e-.

	Activum		Passivum	
	Sg	Pl	Sg	Pl
1	-am	-emus	-ar	-emur
2	-es	-etis	-eris	-emini
3	-et	-ent	-etur	-entur

Розгляньте приклади:

- repello, puli, pulsum, ere – відганяти;
- servio, ivi, itum, ire – служити.

	Activum		Passivum	
	Sg	Pl	Sg	Pl
1	Repellam	Repellemus	repellar	repellemur
	Serviam	Serviemus	serviar	serviemur
2	Repelles	Repelletis	repelleris	repellemmi
	Servies	Servietis	servieris	serviemmi
3	Repellet	Repellent	repelletur	repellentur
	Serviet	Servient	servietur	servientur

Майбутній час недоконаного виду для дієслова “бути” (sum, esse):

	Sg	Pl
1	ero - я буду	erimus - ми будемо
2	eris - ти будеш	eritis - ви будете
3	erit - він (вона, воно) буде	erunt - вони будуть

Вправи

1. Провідмініайте дієслова в Futurum I indicativi activi et passivi:

dare (давати), legere (читати), ducere (вести), finire (закінчувати).

2. Визначте форми дієслів, перекладіть:

sunt, erunt, dabant, dabuntur, putas, videt, facio, vincis, capiunt, puniebamini, volebam, referabant, erimus, eramus, accusor, venies, parabis, colebant, erat.

3. Перекладіть речення.

1. Si necessarium erit pro patria nostra pugnare, ad arma vocabimur, contra inimicos ducemur. 2. Volebam ad te venire, sed non poteram. 3. Quando ad me venies aut epistalam scribes? 4. Justitia sine prudentia multum poterit: sine iusticia nihil valebit prudentia (Cicero). 5. Quod hodie non est, cras erit. 6. Si pericilium erit, ad arma vocabimini. 7. Omnia mutabantur, mutantur, mutabuntur. 8. Amici nostri semper vicebantur et vincentur. 9. Epistulam filii legam. 10. Non omnis moriar.

4. Перекладіть текст:

De familia Romana De familia Romana ex libris virorum Romanorum

doctorum cognoscimus. Primum locum in ea vir obtinebat. Sed in familia Romana non solum dominus et domina, filii filiaque ipsorum, sed etiam servi erant. Servorum officia varia erant: agros in latifundiis colebant, ludis gladiatoriiis exercebantur, domi ministrabant, fabri erant, ferrum, argentum aurumque formabant, alia faciebant. Multi servorum, praecipue Graeci, docti erant: ei erant scribae, medici et magistri liberorum. Servi vitam molestam et miseram agebant; a dominis iniuste puniebantur. Nonnulli servi iniuriam dominorum non ferebant et armis pugnabant.

Слова до тексту: Ei – ті, які; alius, a, um – інший; liberi, orum – діти (вільні, не раби).

5. Запам'ятайте вислови:

1. Qui seminat mala, metet mala. Що посієш, те й пожнеш.
2. Post prandium stabis, post cenam ambulabis. Після сніданку слід постояти, після обіду – погуляти.
3. Verum amicum pecunia non parabis. Справжнього друга за гроші не купиш.
4. Destruametaedificabo. Зруйную та збудую заново.
5. Parcamverbis: gratuitasunt. Пошкодую слів, вони даремні.
6. Donec eris felix, multos numerabis amicos. Tempora si fuerint nubila, solus eris. (Ovidius) Доки будеш щасливим, матимеш багато друзів. Як прийдуть хмарні часи, – будеш один.

2.3. ТРЕТЯ ВІДМІНА ІМЕННИКІВ

Declinatio tertia substantivorum

До третьої відміни належать іменники чоловічого, жіночого та середнього роду з різними закінченнями в називному відмінку (Nom. Sg.). Характерне для третьої відміни закінчення родового відмінку (Gen. Sg.) -is.

У більшості випадків основа іменників третьої відміни не збігається з формою називного відмінка. Основа визначається шляхом відкидання закінчення -is від Gen. Sg.

Розповсюджені закінчення іменників III відміни: m: -o: homo, inis – людина, чоловік;

- os: mos, moris – звичай;
- or: scriptor, oris – письменник;

- er: carcer, eris – в'язниця;
- es: miles, itis – воїн;
- go: imago, inis – картина;
- io: natio, onis – народ, нація;
- us: salus, utis – здоров'я, благо;
- as: civitas, atis – держава;
- es: nubes, is – хмара; n: - mel, melis – мед;
- lac, lactis – молоко;
- en: nomen, inis – ім'я;
- e: mare, maris – море;
- al: animal, alis – тварина;
- ar: exemplar, aris – приклад, зразок;
- ma: poema, atis – поема;
- us: corpus, oris – тіло.

Історично у третій відміні основи закінчувалися на голосний і приголосний. Тому третя відміна поділяється на три групи: **голосну, приголосну і змішану**.

Відмінкові закінчення іменників третьої відміни

	Sg		Pl	
	m, f	N	m, f	n
Nom.	різні закінчення		-es	a (ia)
Gen.	-is	-is	-um (ium)	-um (ium)
Dat.	-i	-i	-bus	-bus
Acc.	-em	=Nom	-es	
Abl.	-e (i)	-e (i)	-bus	-bus
Voc	=Nom	=Nom	-es	a (ia)

Примітка. Закінчення, подані в дужках, використовуються згідно з розподілом іменників на групи (приголосну, голосну, змішану).

До **голосної групи** іменників третьої відміни відносяться: іменники середнього роду з закінченнями -e, -al, -ag в Nominativus singularis: Secale, is, n – жито; animal, alis, n

– звірі; *exemplar, aris* – приклад, екземпляр. В порівнянні з закінченнями приголосного типу ці іменники мають в *Ablativus singularis* закінчення –і замість закінчення –е; в *Nom. и Ace. Pluralis* середнього роду закінчення –іа замість закінчення –а; в *Genetivus pluralis* закінчення –іum замість закінчення –um.

Особливість голосної групи третьої відміни полягає в тому, що в *Abl. Sg, Nom. Pl., Gen. Pl., Acc. Pl.* іменники мають у закінченні літеру “i”:

vectigal, alis, n - податок

Sg		Pl
Nom.	Vectigal	vectigalia
Gen.	Vectigalis	vectigalium
Dat.	Vectigali	vectigalibus
Acc.	Vectigal	vectigalia
Abl.	Vectigali	vectigalibus
Voc	Vectigal	vectigalia

До **приголосної групи** належать нерівноскладові іменники всіх трьох родів, основа яких закінчується на один приголосний: *homo, hominis*, m – людина, чоловік; *poen, nominis*, n – ім’я.

	Sg		Pl	
	m	N	M	n
Nom.	homo	Nomen	nomines	nomina
Gen.	hominis	Nominis	nominum	nominum
Dat.	homini	Nomini	nomin'ibus	nomin'ibus
Acc.	hominem	Nomen	nomines	nomina
Abl.	homine	Nomine	nomin'ibus	nomin'ibus
Voc	homo	Nomen	nomines	nomina

Завдання для самостійної роботи

1. Провідмінійте словосполучення, перевірте необхідні форми слів за словником:

- ver gelidum – холодна весна;
- labor molestus – тяжка праця;
- carmen pulchrum – красива пісня;
- virgo formosa – вродлива дівчина;
- civitas vicina – сусідня держава.

2. Утворіть форму називного відмінка, перекладіть іменники: rege, corpore, urbe, milite, nominibus, victoribus, coniugis, legis, pacis, vocis, salutis, virtutis, veritatem, scriptorem, patrem, matrem.

3. Перекладіть речення:

1. Legibus servire debemus. 2. Pugna pro pace! 3. Fur furem, lupus lupum cognoscit. 4. Caesaris milites oppidum capiunt. 5. Mores hominum diversi sunt. 6. Flumina campos irrigabant. 7. Tempus tibi consilium dat. 8. Corpora iuvenum labore firmanantur. 9. Haurit aquam cribro, qui discere vult sine libro. 10. Barba crescit, caput nescit. 11. Cum grano salis. 12. Salus populi summa lex est.

4. Перекладіть текст.

De Romanorum nominibus Viris Romanis tria nomina erant: praenomen, nomen gentile et cognomen. Exempli gracia claro oratori Romano nomina erant: Marcus Tullius Cicero, Marcus praenomen est, Tullius – nomen gentile, Cicero – cognomen. Marci Tullii Ciceronis filiae nomen Tulliae erat.

5. Запам'ятайте вислови:

1. Alma, mater. Мати-годувальниця.
2. Labores gignunt honores. Праця приносить почесі.
3. O, temporal O, mores! О, часи! О, звичаї!
4. Nomina sunt odiosa. Імена ненависні.
5. Contra bonos mores. Проти добрих звичаїв (аморально).

6. Лексичний мінімум:

- ius, iuris, n – право;
- lex, legis, f – закон;
- carmen, inis, n – пісня, вірш;
- pax, pacis, m – мир;
- urbs, urbis, f – місто;
- victor, oris, m – переможець.

До **змішаної групи** третьої відміни належать іменники різних родів, які розподіляються на дві підгрупи:

а) рівноскладові:

- civis, is, m, f – громадянин, громадянка;
- avis, is, f – птах;

в) нерівноскладові з основою на два приголосні:

- pars, partis, f - частина;
- urbs, urbis, f - місто.

Особливістю відмінювання іменників змішаної групи є закінчення -ium в Gen. Pl.

	Sg		Pl	
Nom.	avis	Ars	aves	artes
Gen.	avis	Artis	avium	artium
Dat.	avi	Arti	avibus	artibus
Acc.	avem	Artem	aves	artes
Abl.	ave	Arte	avibus	artibus
Voc	avis	Ars	aves	artes

NB: іменники жіночого роду на -is: sitis, is, f – спрага, turns, is, f – вежа, puppis, is, f – корма, febris, is, f – лихоманка, securis, is, f – сокира мають в Acc. Sg. -i.

Вправи

1. Узгодьте іменник з прикметником:

- tussis, is, f – кашель; siccus, a, um – сухий;
- animal, alis, n – тварина; domesticus, a, um – домашній;
- pars, partis, f – частина; magnus, a, um – великий;
- cor, cordis, n – серце; humanus, a, um – людське.

2. Визначте основу і тип дієвідміни в словах:

ius, iuris, n – право, flos, floris, m – квітка, caput, capitis, n – голова, calcar, aris, n – шпора, vertex, icis, m – тім'я, cutis, is, f – шкіра, margo, inis, m – межа, ops, opis, f – сила, venter, vetris, n – живіт, os, ossis, n – кістка, or, oris, f – рот, вуста, frons, frontis, f – чоло, ratio, onis, f – розум, plebs, plebis, f – простий народ, honor, orism – пошана, mos, moris, m – звичай, auctor, oris, m – дієва особа, позивач.

3. Перекладіть речення.

1. Aqua maris caerulea est. 2. Maria vel a provinciis, vel a civitatibus nomina accipiunt. 3. Labor omnia vincit. 4. Sol omnibus lucet. 5. Multi flores hominibus utiles sunt. 6. Longum iter est per praecepta, breve per exempla. 7. Populi antiqui homines mortales, deos immortales nominabant. 8. Oratio veritatis simplex est. 9. Athletis nobilibus in Graecia antiqua magna premia dabantur. 10. Omnis ars naturae imitatio est. 11.

Nomina civium fortium semper memoria tenemus. 12. Nocturnorum animalium, vetoti felium, in tenebris fulgent oculi.

4. Перекладіть текст.

De morbis

Apud Celsum legimus de narium et auribus morbis, de dentium dolore, de vitiis singularum corporis partium, de tussi, de febrium, curationum generibus, de ossibus dolores. Tussis morborum multorum symptoma est: bronchitidis vel chronicalis, tuberculosis pulmonum, astmatis bronchialis, pertussis. Contra tussim medicamina varia sunt. Contra pertussim medici vaccinum pertussis praescribunt.

Слова до тексту: morbus, i, m – хвороба; naris, is, f – ніздря, ніс; auris, is, f – вухо; dens, dentis, m – зуб; dolor, oris, m – біль; pulmo, onis, m – легеня.

5. Запам'ятайте вислови:

1. Dives set, qui sapiens est. Багатий той, хто розумний.
2. Vita brevis est, ars longa. Життя – коротке, мистецтво – вічне.
3. Vimvirepellerelicet. Силу слід відбивати силою.
4. Omnia mea mecum porto. Все своє ношу з собою.
5. Mens sana in corpore sano. У здоровому тілі здоровий дух.

Лексичний мінімум

- ars, artis, f – мистецтво;
- labor, oris, m – праця, робота, труднощі;
- lex, legis, f – закон;
- miles, militis, m – воїн;
- pater, patris, m – батько;
- tribunal, alis, n – суд;
- urbs, urbis, f – місто.

2.4. ПРИКМЕТНИК

Nomen adjectivum

У латинській мові прикметники поділяються на дві групи. Прикметники першої групи – перша і друга відміна. Прикметники другої групи – третя відміна.

Прикметники першої групи – це прикметники, словникова форма яких включає форму чоловічого роду із закінченнями -us або -ег, форму жіночого роду із закінченням -а та форму середнього роду із закінченням -um в Nominativus singularis. Прикметники ruber, bra, brum и niger, gra, grum мають -е, тому форми жіночого і середнього роду

записуються скорочено так: закінчення -a и -um з частиною основи прикметника. Основа прикметника, до якої приєднуються відмінкові закінчення, визначаються за формою жіночого роду шляхом встановлення родового закінчення -a: albus, alba, album – основа alb; niger, nigra, nigrum – основа nigr; ruber, rubra, rubrum – основа rubr.

Відмінкові закінчення прикметників першої відміни

Sg		Pl
Nom.	lingua latina	linguae latinae
Gen.	linguae latinae	linguarum latinarum
Dat.	linguae latinae	linguis latinis
Acc.	linguam latinam	linguas latinas
Abl.	lingua latina	linguis latinis
Voc	lingua latina	linguae latinae

До **прикметників другої групи** відносяться прикметники третьої відміни, які розподіляються на три групи:

а) прикметники трьох закінчень (мають різні закінчення для чоловічого, жіночого, середнього родів): m: -er; f: -is; n: -e.

celer – швидкий, celeris – швидка, celere – швидке.

NB: основа таких прикметників визначається шляхом відкидання закінчення -is від жіночого роду;

в) прикметники двох закінчень (мають одне закінчення для чоловічого та жіночого роду, інше – для середнього): m, f: -is; n: -e.

fortis – сильний, fortis – сильна, forte – сильне;

с) прикметники одного закінчення (мають те ж саме закінчення для чоловічого, жіночого, середнього родів). Це прикметники, які в Nom. Sg. закінчуються на -ns, -x. Вони належать до групи нерівноскладових іменників:

- sapiens, entis – розумний, розумна, розумне;
- audax, acis – відважний, відважна, відважне.

NB: vetus, eris, m, f, n – старий;

- dives, it is, m, f, n – багатий;
- pauper, eris, m, f, n – бідний.

! Всі прикметники третьої відміни відмінюються за зразком головної групи іменників третьої відміни.

Завдання для самостійної роботи

1. Провідмініайте словосполучення:

- miles fortis – відважний воїн;
- oratio simplex – проста промова;
- consilium utile – корисна порада;
- flumen breve – коротка річка;
- homo sapiens – розумна людина.

2. Узгодьте іменник з прикметником:

- vir, viri, m – чоловік; prudens, entis – справедливий;
- femina, ae, f – жінка; elegans, ntis – вишукана;
- verbum, i, n – слово; facilis, e – неважке.

3. Перекладіть текст.

De cervo

Cervus spectabat imaginem suam in aqua fontis, laudabat cornua pulchra, sed crura gracilia vituperabat. Subiti venatores cum canibus adveniunt. Terretur cervus et fugae se mandat et canes celeritate cursus superat. Sed in silvam intrat, cornibus retinetur et mox a canibus et venatoribus necatur. “Quam stultus eram, – dicit, – cornua mihi perniciose placebant”.

Слова до тексту: cervus, i, m – олень; fons, fontis, m – джерело; canis, is, m – собака; celeritas, atis, f – швидкість; crus, cruris, n – голінь; venator, oris, m – мисливець.

2.5. ПРИСЛІВНИК

Adverbium

Прислівники належать, як правило, до дієслова і уточнюють дію чи до прикметника або іншого прислівника, вказуючи на їх ознаки (Legimus bene - Ми добре читаємо).

Прислівники утворюються від прикметників кількома способами:

1. Від прикметників II відміни - із суфіксом -e- та -o-, які додаються

до основи:

Altus	Alt	alte	високо
Longus	Long	longe	довго
Rarus	Rar	raro	рідко

2. Від прикметників III відміни - додаванням суфікса -iter-:

Felix, icis	Felic	feliciter	щасливо
Celer, is	Celer	celeriter	швидко

Якщо основа прикметника закінчується на суфікс -er-: -nt, то додається

Sapiens, entis	Sapient	sapienter	розумно
Prudens, entis	Prudent	prudenter	розсудливо

Функції прислівника може виконувати також середній рід прикметника:

Facile - легко. Multum - багато.

2.6. ДІЄПРИКМЕТНИК

Дієприкметник – це форма дієслова, яка має властивості як дієслова, так і прикметника. Властивості дієслова: а) основа дієслова – називає дію; б) категорія часу.

Властивості прикметника: а) дієприкметники відмінюються; б) узгоджуються з іменником до якого відносяться: Norn, aqua pulificata purificatus, a, um Gen. aquae purificatae

ДІЄПРИКМЕТНИК ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ АКТИВНОГО СТАНУ

Participium praesentis activi Participium Praesentis activi за зовнішньою формою схожий на прикметник III відміни з одним закінченням. Він утворюється від основи дієслова теперішнього часу. До дієслів I-II дієвідмін додається суфікс -ns-, до дієслів III-IV дієвідмін -ens-:

- 1) ornare - ornans;
- 2) docere - docens;
- 3) intellegere - intellegens;
- 4) finire - finiens.

Основа дієприкметників закінчується на -nt.

	Sg		Pl	
	m, f n		m, f n	
Nom.	Finiens	finiens	finientes	finientia
Gen.	Finientis	finientis	finientium	finientium
Dat.	Finienti	finienti	finientibus	finientibus
Acc.	Finientem	finiens	finientes	finientia
Abl.	Finienti	finienti	finientibus	finientibus
Voc	Finients	finients	finientes	finientes

Завдання для самостійної роботи

Узгодьте іменник з прикметником:

- via, ae, f — дорога; longus, a, um — довгий;
- iter, itineris, n — шлях; brevis, e — короткий;
- tempus, oris, n — час; felix, icis — щасливий.

1. Утворіть від дієслів дієприкметники:

-e) iustus — справедливий, continuus — безперервний, opulentus — основний, attentus — уважний;

-iter) piger — лінивий, tener — ніжний, fortis — відважний, suavis — приємний, fidelis — вірний, mollis — м'який;

-er) prudens — розсудливий, sapiens — розумний, latens — прихований, constans — постійний.

Завдання для перевірки знань

1. Контрольні питання

1. Назвіть граматичні категорії іменника.
2. Які іменники належать до першої відміни? Наведіть приклади.
3. Які винятки існують у першій відміні іменників?
4. Які іменники належать до другої відміни? Наведіть приклади.
5. Який іменник є винятком із загального правила іменників другої відміни?
6. Як відмінюються іменники II відміни, які закінчуються на «er»?
7. Назвіть граматичні категорії дієслова.
8. Які прийменники вимагають вживання іменника в Acc.?
9. Які прийменники вимагають вживання іменника в Abl.?
10. Які прийменники вимагають вживання іменника в Gen.?
11. Поясніть, які часові форми відносять до системи інфекта та системи перфекта.

12. Опишіть синтаксис пасивної конструкції, наведіть приклади.
13. Яка часова форма дієслова утворюється за допомогою суфікса -ba-?
14. Яка часова форма дієслова утворюється за допомогою суфікса -b-?
15. Які іменники належать до третьої відміни? Наведіть приклади.
16. Розкажіть про приголосну групу іменників III відміни.
17. Розкажіть про голосну групу іменників III відміни.
18. Які слова належать до третьої відміни прикметників? Наведіть приклади.
19. У чому полягає різниця при відмінюванні іменників III відміни приголосної, голосної та змішаної груп?
20. За яким зразком відмінюються прикметники III відміни?

2. Тестові завдання для перевірки знань

1. У латинській мові належність іменників до відміни визначається за:
 - а) закінченням Abl.pl.;
 - б) закінченням Gen.sg.;
 - в) закінченням Gen.pl.;
 - г) закінченням Nom.sg.
2. Визначте за словниковою формою, який з іменників належить до I відміни:
 - а) verbum, i;
 - б) stella, ae;
 - в) manus, us;
 - г) sol, solis.
3. Визначте за формою Dat.Sg., який з іменників належить до другої відміни:
 - а) lupu;
 - б) nautae;
 - в) orator!;
 - г) homini.
4. Правило середнього роду полягає в тому, що іменники мають однакову форму у таких відмінках:
 - а) Gen., Dat., Acc;
 - б) Gen., Acc.;
 - в) Acc., Abl., Voc.;
 - г) Nom., Acc., Voc.;
 - д) Nom., Voc.
5. Що треба додати до основи іменника consul, щоб отримати форму Gen.pl.

- а) um;
 - б) ium;
 - в) uum;
 - г) erum;
 - д) orum.
6. Додайте правильне закінчення: Marcia libr-amat.
- а) os;
 - б) um;
 - в) em;
 - г) er
 - д) ibus
7. Додайте правильне закінчення: Sagitt- Diana bestias silvarum
песат.
- а) is;
 - б) as;
 - в) us;
 - г) ibus;
 - д) orum.
8. В якому реченні є помилка?
- а) Amicitia vitam ornat;
 - б) Labor omnia vincint;
 - в) Labores gignunt honores;
 - г) Veritas est temporis filia.
9. В якій формі є можливими закінчення -ium?
- а) Acc. Sg.;
 - б) Dat. Sg.;
 - в) Abl. Sg.;
 - г) Nom. Pl.;
 - д) Gen. Pl.
10. Які з іменників у формі Acc. Sg. належать до III відміни
приголосного типу?
- а) amicam;
 - б) fabulam;
 - в) avem;
 - г) epistulam;
 - д) oratorem.
11. В якому афоризмі є іменник III відміни?
- а) Alma mater;
 - б) Terra incognita;
 - в) Tabula rasa;

- г) Mea culpa;
 - д) Ignorantia non est argumentum.
12. В якому афоризмі є іменники II відміни?
- а) Lupus lupum non mordet;
 - б) Pecunia non olet;
 - в) Victoria concordia gignitur;
 - г) Amat victoria curam;
 - д) Charta non erubescit.
13. Визначте, до якої групи належить прикметник *honestus*, а, um.
- а) прикметник I-II відміни;
 - б) прикметник III відміни трьох закінчень;
 - в) прикметник III відміни двох закінчень;
 - г) прикметник III відміни одного закінчення.
14. Визначте, до якої групи належить прикметник *prudens, entis*.
- а) займенниковий прикметник;
 - б) прикметник I-II відміни;
 - в) прикметник III відміни трьох закінчень;
 - г) прикметник III відміни двох закінчень;
 - д) прикметник III відміни одного закінчення.
15. Визначте, до якої групи належить прикметник *fortis, e*.
- а) займенниковий прикметник;
 - б) прикметник I-II відміни;
 - в) прикметник III відміни трьох закінчень;
 - г) прикметник III відміни двох закінчень;
 - д) прикметник III відміни одного закінчення.
16. Який іменник III відміни може вживатися і в чоловічому, і в жіночому роді?
- а) avis, is;
 - б) civis, civis;
 - в) ars, artis;
 - г) urbs, urbis

РОЗДІЛ III

ЛЕКСИКА ТА СЕМАНТИКА ЛАТИНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Noc tibi proderit olim.
 Це колись принесе тобі користь.
 (вислів походить з цитати “Любовних елегій” Овідія, де він писав:
 Perfer et obd Ura: dolor hic tibi proderit olim.

Терпи та будь непохитним: цей біль колись принесе тобі користь.
Овідій звертається до самого себе, говорячи про те, що слід
подолати
душевний біль від кохання)

Методичні вказівки

Латинські крилаті вислови мають різне походження. Як правило, прислів'я виникають в усній народній мові. До таких належать вислови на зразок: «Щасливий той, хто має друзів», «Як гукнеться, так і відгукнеться», тощо. Але існує також інше джерело походження крилатих висловів – цитати певних літературних джерел. Всім відомі вислови- цитати: «Хто з мечем прийде, від меча загине», «Гроші не пахнуть» і багато інших. Велика кількість з них трансформувалася, змінила відтінки значення або навіть отримала протилежний зміст за роки історії. Завдяки експресивній силі латинських висловів їх використання актуальне вже декілька століть.

Семантичною особливістю багатьох латинських фразеологізмів є наявність у них культурологічних компонентів, які потребують пояснення. Це можуть бути власні назви, зокрема імена та назви географічних об'єктів, невідомі нам традиції тощо. Наведемо декілька висловів з поясненням.

1. *Ab ovo* («з яйця») – з самого початку. За римської традиції на початку обіду подавали яйця.

2. *Carpe diem* («користуйся днем») – не витрачай часу даремно.

3. *Si vis pacem, para bellum* («якщо хочеш миру, готуйся до війни»). Слова римського воєнного письменника Венеція.

4. *In hoc signo vinces* («цим знаменом ти переможеш!»). Девіз римського імператора Костянтина Великого. Ці слова він написав на своєму прапорі після перемоги над Максенцієм під Рубра, поблизу Риму.

5. *Sint ut sunt, aut non sint* («нехай все залишається так, як є або зовсім не буде» або «нехай існує в такому вигляді, як зараз, чи не існує зовсім»). Ці слова приписують генералу ордена єзуїтів Лоренцо Річчи, який відмовився зробити будь-які зміни в статуті ордену, що призвело до вигнання єзуїтів із Франції. В дійсності вислів цей є словами папи Климента XIII, які були сказані французькому посланцю в 1761 р. у відповідь на вимоги щодо зміни статуту ордена єзуїтів.

6. *Nosce te ipsum* («пізнай себе»). Надпис на храмі Аполона у Дельфах. Цей вислів приписують одному з семи мудреців. Зазвичай вживається в латинській формі.

7. *Amicus Plato, sed magis amica veritas* («Платон – друг, але істина дорожче»). У цьому вислові згадується відомий грецький філософ Платон. Вживають тоді, коли хочуть підкреслити, що правда найголовніша за все.

8. *Aut Caesar, aut nihil* («Цезар або нічого»). Аналогічний вираз «або пан, або пропав». Девіз заснований на словах римського імператора Калігули (Гай Цезар, 12 – 41 рр. до н. е.).

9. *Ave, Caesar (imperator), morituri te salutant!* («Привіт, Цезарю (імператоре), ті, що йдуть на смерть, вітають тебе!»). Привітання римських гладіаторів при появі імператора в ложі.

10. *Et tu autem, Brute!* («І ти, Бруте!»). Слова, начебто промовлені Юлієм Цезарем, коли він побачив Брута, якого

вважав своїм прибічником, з оголеною шаблею серед змовників, що напали на нього.

11. Quando que bonus dormitat Homereus («Буває, що і старий Гомер іноді спить»). Вираз означає, що і класик іноді помиляється, що навіть і в найкращого автора бувають помилки.

12. Quod licet Jovi, non licet bovi («Що дозволено Юпітеру, не дозволено бичу»). Латинська приказка. За стародавнім міфом Юпітер – Зевс в образі бика вкрав дочку фінікійського царя Агенора Європу.

13. Et ego in Arcadia («І я в Аркадії (народився)»). Цей латинський вираз означає, що людина, яка це каже, теж жила і була щасливою.

14. Fuimus Troes, fuit ilium (Fuit Troja, fuimus Trojani) («Були і ми троянцями, була (колись) і Троя»). Це означає, що ми теж були на вершині слави. Так вигукнув троянський жрець Пант, побачивши охоплену полум'ям Трою.

15. Non cuivis homini contingit adire Corinthum («Не кожній людині вдається досягнути Коринфу»). Цей вислів – грецька приказка, перекладена Квінтом Горацієм Флакком (65 – 8 рр. до н. е.), в якій йдеться, що можна досягти чогось найвищого, як Коринф, завдяки своїм духовним та матеріальним багатствам, до чого прагнули всі стародавні мореплавці.

16. Si vivis Romae, romano vivito more («Якщо живеш у Римі, дотримуйся римських звичаїв»). Джерело не відоме.

Відповідає виразу – «з вовками жити – по вовчому вити» та «у чужий монастир зі своїм статутом не лізь».

17. *Tabula rasa* («чиста дошка»). Давні греки та римляни писали на навощених дощечках, заглажуючи потім написане. Вживається в переносному значенні, означає порожнє місце, на якому можна писати що завгодно.

18. *Quidquid delirant reges, pictuntur Achivi* («Через невігластво царів страждають ахеяни»). Означає, що за бездумні вчинки царів страждає народ.

19. *Quidquid id est, timeo Danaos et dona ferentes* («Боюся данайців і дарів, які вони які приносять»). Слова Лаокоона про троянського коня з «Енеїди» Вергілія. Під час Троянської війни, після безуспішної облоги Трої, греки зробили дерев'яного коня та, сховавши туди воїнів, залишили його біля стін Трої, а самі зробили вигляд, що відпливли від берегів міста. Зараз цей вислів вживається при бажанні застерегти від зайвої довірливості.

20. *De mortuis nil nisi bene* (*De mortuis aut bene aut nihil*) («Про мертвих (говори) добре або зовсім нічого (не говори)»). Вираз «*de mortuis nil nisi bene*» є, напевне, перекладом вислову одного з семи мудреців (мудреці давньої Греції, які жили в VII – VI ст. до н. е. і висловлювали свої думки в коротких образних виразах). Вираз філософа Хілона (VI ст. до н. е.) «про мертвих не лихословити» наведено Діогеном Лаєртським (кінець II ст., початок III ст. н. е.) в його творі «Життя, вчення та думки знаменитих філософів».

21. *Veni, vidi, vici* («Прийшов, побачив, переміг»). Юлій

Цезар повідомляє в приватному листі про перемогу над понтійським царем Фарнаком (47 р. до н. е.).

Завдання для самостійної роботи

1. Контрольні питання

1. До якої латинської мови відносять крилаті вислови: вульгарної чи літературної?
2. Прокоментуйте роль крилатих латинських виразів у європейській культурі?
3. Які ви можете назвати фрази, що вживаються латинською без перекладу в сучасних мовах?
4. Чи мають конкретного автора крилаті вирази?
5. Чи може бути крилатим висловом цитата?
6. З якою метою в сучасній мові вживаються латинські вирази, фрази, цитати?

2. Тестові завдання для перевірки знань

1. Який латинський вираз відповідає українському прислів'ю: «Як гукнеться, так і відгукнеться»?
 - а) Ubi concordia, ibi victoria;
 - б) Aut vincere, aut mori;
 - в) Ut salutas, ita salutaberis;
 - г) Ad vitam, aut culpam;
 - д) Qui seminat mala, metet mala.
2. Який крилатий вираз відповідає українському прислів'ю: «Коли рак свисне»?
 - а) Lupus non mordet lupum;
 - б) Ad Kalendas Graecas;
 - в) Anno Domini;
 - г) Ante meridiem;
 - д) Post meridiem.
3. В якому латинському афоризмі говориться про те, що істина важливіша над усе?
 - а) In vino veritas;
 - б) Verum amicum pecunia non parabis;
 - в) Primus inter pares;
 - г) Amicus Plato, sed magis arnica veritas;
 - д) Veritas odium parit.

4. Яке словосполучення використовують, щоб позначити щось невідоме?

- а) Nudis verbis;
- б) Tabula rasa;
- в) Nec plus ultra;
- г) Vice versa;
- д) Terra incognita.

5. Яке латинське прислів'я співвідноситься з поняттям «несподіванка»?

- а) Bellum frigidum;
- б) Deus ex machina;
- в) Rara avis;
- г) Corvus albus;
- д) Alter ego.

6. Вставте пропущене слово: **Finis... opus.**

- а) triumphat;
- б) oppugnabat;
- в) laborat;
- г) coronat;
- д) pingit.

7. Як римляни говорили про щось цілковито таємне?

- а) Sub hasta;
- б) Sub rosa;
- в) Causa causarum;
- г) Tabula rasa;
- д) Terra incognita.

8. Який афоризм відповідає українському: «Не такий страшний чорт, як його малюють?»

- а) Nec plus ultra;
- б) Tacent, satis laudant;
- в) Diabolus non est tam ater, ac pingitur;
- г) Pecunia non olet;
- д) Non omnis moriar.

9. Продовжіть афоризм: «Medicus curat, natura...»

- а) cavat;
- б) lavat;
- в) cantat;
- г) necat;
- д) sanat.

10. Який вираз стали вживати після перекладу Біблії?
- а) O tempora, o mores!
 - б) Quod licet Jovi, non licet bovi;
 - в) Qui habet aures audiendi, audiat!
 - г) Anno Domini.
11. Який афоризм не вживають, коли кажуть про справжню дружбу?
- а) Amicus Plato, sed magis amica veritas;
 - б) Vitae sal - amicitia;
 - в) Tempora si fuerint nubila, solus eris;
 - г) Novos amicos dum paras, veteres cole;
 - д) Verum amicum pecunia non parabis.
12. Який афоризм вживають для назви довідника?
- а) Copia verborum;
 - б) Tabula rasa;
 - в) Nota bene;
 - г) Vade mecum;
 - д) Ex officio.
13. Який афоризм не має нічого спільного з людськими помилками?
- а) Errando discimus;
 - б) Errare humanum est;
 - в) Quod nocet, docet;
 - г) Lapsus linguae;
 - д) Dura lex, sed lex.
14. Який афоризм зайвий серед синонімічних?
- а) Qui seminat mala, metet mala;
 - б) Ut salutas, ita salutaberis;
 - в) Unus vir, nullus vir.
15. Який афоризм зайвий серед синонімічних?
- а) Corvus albus;
 - б) Optima magistra;
 - в) Rara avis;
 - г) Extra ordinem.

РОЗДІЛ IV

РОБОТА З ЛАТИНСЬКИМИ ТЕКСТАМИ

Otium sine litteris mors et hominis vivi sepulture
Вільний час без занять наукою - смерть і захоронення живої

Методичні вказівки

Для вдалого перекладу латинських текстів студентам необхідно мати уявлення про морфологію та синтаксис.

За своїм граматичним устроєм латинська мова належить до синтетичного (флексивного) типу. Це означає, що на відміну від мов з аналітичним устроєм, граматичні відношення виражаються в ній завдяки зміні форми слова - додаванням до основи суфіксів та флексій (закінчень). Слід пам'ятати про це, тому що латинська мова допускає варіативний порядок слів у реченні. Крім того, словники подають тільки початкові форми дієслів, що передбачає роботу над перекладом текстів за допомогою граматичних таблиць.

Синтаксис латинського речення передбачає наявність підмета (subjectum) та присудка (praedicatum). Тому в реченнях часто використовується дієслово-зв'язка «esse».

Прямий порядок слів у реченні передбачає підмет на початку і присудок у кінці. Непрямий порядок використовують у випадках, коли треба зробити емоційний наголос на певному слові.

Тексти

DE LATIO

Latium in Italia est. Latium patria linguae Latinae est. Multi incolae Italiae agricolae sunt. Incolae insularum sunt nautae. Nautae terras alienas visitant, sed patriam suam semper videre cupiunt. Nautae periti pericula vitare sciunt. Terra Italiae fecunda et agriculturae idonea est. Itaque Romani agriculturae student.

DE SCHOLA ROMANA

Sextus et Publius mane ad propinquam urbem properant, nam ludum publicum haud procul a foro invisuri sunt. Esse diligentes pedagogi nonnullos discipulos ad scholam ducunt et eos tradunt magistro, Orbilio nomine. Orbilios, peritus magister, pueros non in aedibus, sed in porticus cornu docet.

LUDUS IN SCHOLA

Servius in ludum cum amico properat. In ludo magister pueros docet. Audite, pueri verba magistri! Audi et tu, Servi! Magister Marco librum dat. Lege, Marce! Puer legit. Libri verba pueris placent. In ludo pueri etiam scribere discunt. Ludi negotia puerorum animos fatigant. Ex ludo pueri in campum currunt. In campo pueri trochis ludunt.

DE INCOLIS GALIAE

Romani cum incolis Galliae bella gerunt. Galliam incolae varii

incolunt: Belgae, Aquitani, Celtae. Celtas Romani lingua sua Gallos appellant. Celtae bona necessaria non habent, is casis parvis habitant, vitam duram agunt, litteras parum sciunt. In silvis praedam capiunt; praeda Celtarum sunt bestiae ferae. Agriculturae non student.

DE CASTRIS ROMANORUM

Castra Romana quadrata sunt. Circum castra vallum a militibus aedificatur et fossa foditur. Centuriones ab imperatore convocantur et imperator orationem habet: «Milites! Copiae ad proelium parantur. Ponitur ad patrios Barbarae praeda deos».

DE IURE ROMANO

Constat autem ius civile populi Romani ex legibus, plebiscitis, senatus consultis, constitutionibus principum, edictis eorum, qui ius ediscendi habent, responsis prudentium.

Lex est, quod populus iubet et constituit. Plebiscitum est, quod plebs iubet et constituit.

DE IUSTITIA ET IURE.

Publicum ius est, quod ad statum rei Romanae spectat, privatum - quod singulorum utilitatem. Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit: nam ius istud non humani generis proprium sed omnium animalium, quae in terra, quae in mari nascuntur, avium quoque commune est.

IN IURE. IN IUDICIO

Aulus Agerius apud Numerium Negidium mensam argenteam deponit, sed Numerius Negidius dolo malo mensam non reddit. Aulus Agerius bovem vendit, Numerius negidius bovem emit. Emptor venditori pretium solvere debet, sed Negidius non solvit, pecuniam Aulo Agerio non dat.

Tum actor rerum Numerium Negidium in ius vocat. Iurisdictionem inter cives Romanos praetor urbanus habet. Actor in iure apud praetorem a reo mensam vel pecuniam postulavit. Praetor ius dicit et actori legis actionem atque iudicem dat. Iudex in iudicio reum aut condemnat, aut absolvit.

DE MAGISTRATIBUS ROMANORUM

Primum Romanorum a regibus gubernaverunt magistratus annui, consulibus erunt imperium et potestas vitae necisque; praeterea consul fuit iudex et pontifex maximus. Item ordinarii magistratus erunt. Primum praetor unus erat, qui urbanus appellatus est. Praetor iurisdictionem habet et dat iudicem.

Deinde praetor peregrinus erat, qui item ius dicebat ex iure peregrinorum (aut gentium). Aediles (duo plebei, duo curules) curam urbem, annonae et ludorum habebant.

Extraordinarii magistratus Romae erant dictator, magister equitum,

decemviri, tribuni militum (aut plebis) consulari potestate.

DE BELLIS

Antiqui Graeci et Romani bella gerebant, terras populorum vincorum invadebant, incolas interficiebant aut captivos secum asportabant; victos premebant. In numero servorum apud Graecos nec non apud Romanos multi captivi erant. Nobis autem bella odiosa sunt. Itaque bella vitabimus, iustitiam atque amicitiam inter populos colemus, pacem defendemus. Vita nostra pulchra erit.

NEPTUNUS ET MARS

Jovis frater Neptunus erat; ille erat maris deus. Illius voluntate fluctus et excitabantur et sedebantur. Illum nautae saepe plus quam maximum deum Jovem colebant. Ex arboribus pinus ei consecrata erat, ex qua naves aedificabantur, ex animalibus equus, quoniam fluctus maris celeritate equis similes sunt. Mars, quem Romani filium Jovis putabant, belli deus erat. Iste apud Romanos, gentem bellicosam, in summo honore erat. Consecratus ei erat lupo, bestia ferox.

DE ALEXANDRO MAGNO

Alexander Magnus filius era Philippi, regis Macedonium et Olimpiadis. Pater Philippus puero Aristotelem praeceptorem destinabat. Post mortem patris Alexander totam Graeciam superabat et in Asiam iter faciebat. Rex Asiae Dareus vincebatur, mater et coniunx Darei ab Alexandri militibus capiebantur.

Alexander victor populorum multorum erat, Babilonem urbem capiebat, Indiam et Oceanum sibi vincere volebat. Plurimi urbes nomen Alexandri habebant. Milites et amici credebant Alexandrum deum esse.

DE JOVE

Antiqui Romani et Graeci multos deos colebant. Dominus caeli erat Iuppiter. Poetae Graeci Jovem patrem deum hominumque nominabant. Et dei et homines Jovem timebant. Iuppiter in Olimpo habitabat et cum fratribus mundum gubernabat. In tutela Jovis praecipue reges erant. Iuppiter erat auctor legum humanarum. Fratres Jovis erant Neptunus et Pluto, sorores Juno, Ceres, Vesta. Bestiae nonnullae deis sacrae erant, ut aquilla Jovi, pavo Junoni, equus Neptuno. Ex arboribus oliva Minervae sacra est, Appolini laurus, Plutoni cupressus.

DE BIANTE

Saepe laudatur Bias, qui numerantur in septem sapientibus. Hostes urbem patriam Biantis oppugnabant. Incolae ex urbe fugiebant, multa secum

portabant et Biantem sedentem rogabant: "Cur nihil facis?"

Et philisophus: «Ego vero, - inquit, facio. Nam omnia mea mecum porto».

DE PHAETONE

Phaeton filius nymphae Clymenis et Phoebi, dei Solis erat. Phoebus in regia, claro auro et eburo nitido micanti, habitabat. Deus promittit iuveni omnia cupiditates eius perficere. Et imprudens Phaeton optat quos volucres regere. Equi flammiferi pedibus pulsan, sine lege ruunt. Silvae cum montibus ardent, urbes magnae cum moenibus ardent, orbis terrarum e cunctis partibus ardet. Tum nymphae fontium fluminumque aquas deflent. «Et mare contrahitur, siccaque est campus arenae. Quod modo pontus erat» - sic narrat poeta Ovidius. Tum Phoebus fulmen mittit et terram servat. Phaetonem in ripa fluminis Eridani sorores sepulabant et deflebant. Lacrimae sororum lapides sunt, qui electra nominabantur.

GLADIATORES

Multi imperatores Romani ludos gladiatorios saepe parabant, Romani ludos gladiatorum spectabant. Gladiatores captivi aut servi erant. Arma gladiatorum varia erant. Primo gladiatores se exercebant gladiis ligneis. Post signum, tuba datum, gladiis ferreis in arena pugnabant. Ante pugnam gladiatores imperatorem in amphitheatro salutabant.

DE ARIONE

Ario, clarissimus citharista, cum in Graecia Magna ingentes opes sibi comparavisset, Corinthum reverti statuit. Sed cum navem hominum Corinthiorum conscendisset, hi, ut opibus citharistae potirentur, ipsum de medio tollere constituerunt. Quod cum Ario cognovisset, nautas oravit, ut vitae suae parcerent. Hi se ei temperaturos esse negaverunt eumque in mare se praecipitare iusserunt. Turn ille oravit, ut antea ad citheram canere sibi liceret. Quod cum ei permisissent, in puppi constitit altaque voce cecinit. Eo cantante, delphini, sonorum dulcitudine ducti, annataverunt. Itaque, cum in mare desiluisset, a delphino ad Taenarum promunturium vectus est. Inde Corinthum contendit et, quid sibi accidisset, Periandro tyranno narravit. Paulo post nautae quoque advenerunt. Interrogati, num quid de Arione cognovissent, eum salvum in Italia, esse dixerunt. Tum vero ille subito advenit et eos refellit, ac statim hi pro scelere poenas pependerunt.

DE CODRO

Codrus, rex Atheniensium, cum terra Affrica ab ingenti Lacedaemoniorum exercitu vastaretur, ad oracMm Apollinis Delphici legatos misit, ut

Apollinem consulerent, quomodo grave illud bellum finiri posset. Respondit deus: «Belli finis erit, si ipse ab hostibus occisus eris». Hoc oraculum non solum Athenienses, sed hostes cognoverunt. Itaque dux Lacedaemoniorum imperavit, ut omnes regis vitae parcerent. Codrus autem, cum id cognovisset, servili veste indutus, ne agnosceretur, in castra hostium venit. Ibi, cum consulto militem cecidisset, ab hostibus interfectus est. Lacedaemonii autem, cum regem Atheniensium mortuum esse cognovissent, sine proelio discesserunt. Ita Athenae virtute regis, qui pro patria vitam profunderet non dubitaverat, servatae sunt.

DE AESOPO

Stultus quidam vir in Aesopum poetam lapides jaciebat. Aesopus autem voluit tantam istius nequitiam sine mora puniri. Itaque unum assem viro dedit et: «Pauperrimus sum, - inquit, - servus, pecuniam te dignam tibi dare non possum. Suadeo tibi, ut in ilium divitem, in foro cum servis ambulanti, lapides tuos conjicias. Ita efficies, ut ille tibi magnam pecuniam det». Vir stultissimus non intellexit Aesopum fraudem adhibuisse. Itaque id fecit, quod ab Aesopo ei suavis erat. Pecuniam vero a divite non sumpsit, nam ille servis imperavit, ut vir, vehementer verberatus, in vinula conjiceretur.

DE PHILOXENO

Dionysius, qui in urbe Syracusis tyrannus erat, carmina facere amicisque recitare solebat. Qui, ut tyranno blandirentur, versus, cum mali essent, laudabant. Aliquando autem Philoxenus quidam, ad cenam vocatus, ceteris carmina Dionysii admirantibus, ausus est ea mala esse dicere. Hac libertate iratus, tyrannus eum in carcerem duci iussit.

Postridie tamen virum, ut constantiam ejus experiretur, rursus ad cenam vocavit. Inter cenam, ut solebat, carmina sua recitavit. Cum postea sententiam Philoxeni de versibus exquireret, ille tacitus digressus est. Interrogatus, quo vaderet: «In carcerem», - inquit.

DE ALEXANDRI JUVENTUTE

Philippus, rex Macedonum, cum in filio suo, Alexandro nomine, magnam animi vim atque ingenium esse intellexisset, omnem operam dedit, ut diligentissime eum educaret. Magistrum filio Philippus attribuit Aristotelem, quo melior nemo illis temporibus ad Alexandrum educandum eligi potest, cum Aristoteles omnes homines aetatis suae scientia rerum naturalium atque humanarum longe superaret. Itaque non modo corpus regis filii varie exercebatur, sed etiam ingenium ejus philosophis poetisque diligenter legendis confirmabatur. Magistri sui memoriam.

Alexander gratus retinuit et saepe dicere solitus est: «Philippo debeo, ut vivam, Aristoteli, ut honeste vivam».

Omnium poetarum Homerum et Pindarum maxime Alexander diligebat, quorum carmina studiose legebat. Itaque, cum post patris mortem Thebas expugnavisset domosque omnes comburi jussisset, Pindari soli domui pepercit. Homeri «Iliadem» etiam in bello secum habebat; nam Agamemnonem atque Achillem adaequare studebat, cum putaret illum bene regnavisse, hunc fortiter pugnasse. Cum, exercitu Hellespontum traducto, ad tumulum Achillis pie accessisset: «O fortunate, - inquit, - adulescens, cum tuae virtutis Homerum praeconem in-veneris!»

DE ALEXANDRO MAGNO ET DIOGENE

Alexander Magnus, cum aliquando Corinthi esset, ad Diogenem venit eumque interrogavit: «Quid optas, Diogenes? Faciam, quidquid volueris». Tum ille: «Opto, - inquit, - ne solem mihi intercipias». Quo audito, Alexander exclamavisse dicitur: «Nisi Alexander essem, Diogenes esse vellem».

ANTISTHENES ET DIOGENES

Antisthenes, philosophus Atheniensis, cum diu persuasisset discipulis, ut operam darent philosophiae, pauci tamen ei obtemperavissent, indignatus tandem omnes dimisit. Erat inter eos Diogenes, qui tanta cognitionis cupiditate incensus erat, ut etiam postea ad eum saepe veniret. Tum Antisthenes, monstrans ei balum, quod manu solebat portare: «Percutiam te, - inquit, - hoc balo, nisi abscesseris», - tandemque eum, ne his quidem territum, aliquando percussit. Non tamen recessit Diogenes, sed: «Perce, - inquit, - si ita placet; ego tibi caput meum do; neque vero tam durum

balum inveneris, quo me a tuis disputationibus abigas». Tum vero Antisthenes, tanta perseverantia victus, ad disciplinam suam Diogenem admisit et maxime eum amavit.

СЛОВНИК

Actuarius, *i, m* - секретар.

Accuso, *are* - звинувачувати.

Adversarius, *i, m* - супротивник.

Amica, *ae, f* - подруга.

Amicitia, *ae, f* - дружба.

Amo, *are* - любити.

Amor, *oris, m* - кохання.

Apello, *avi* - звертатись.

Apud - біля.

Antiqua, ae, *f* - стародавня.
Arbiter, tri, *m* - суддя.
Aqua, ae, *f* - вода.
Aquila, ae, *f* - орел.
Arma, orum, *n* - зброя.
Audio, ire - слухати.
Avis, is, *f* - птах.
Barba, ae, *f* - борода.
Bene - добре, гарно.
Bestia, ae, *f* - тварина.
Brevis, e - короткий.
Bonus, a, um - добрий, гарний.
Cado, ere - падати.
Campus, i, *m* - табір (військовий).
Caput, capitis, *n* - голова.
Causa, ae, *f* - справа.
Celer, eris, ere - швидкий.
Colo, ere - обробляти.
Crimen, criminis, *n* - злочин.
Culpa, ae, *f* - провина.
Dea, ae, *f* - богиня.
Defendo, ere - захищати.
Dens, dentis, *m* - зуб.
Describo, ere - описувати.
Deus, i, *m* - бог.
Do, are - давати.
Doceo, ere - навчати.
Doctus, a, um - вчений, освічений.
Edictum, i, *n* - едикт, наказ.
Equus, i, *m* - кінь.
Exemplar, aris, *n* - зразок, приклад.
Experientia, ae, *f* - досвід, практика.
Faber, bri, *m* - майстер.
Facio, ere - робити, здійснювати.
Femina, ae, *f* - жінка.
Filia, ae, *f* - дочка.
Frater, tris, *m* - брат.
Furtum, i, *n* - крадіжка.
Gens, gentis, *f* - рід, плем'я, народ.
Gloria, ae, *f* - слава.

Gloriosus, a, um - славний, відомий.
 Gratum est - дякую.
 Gutta, ae, f - крапля.
 Habeo, ere - держати, мати, володіти.
 Historia, ae, f - історія.
 Homo, inis, m - людина, чоловік.
 Honestus, a, um - чесний, почесний.
 Hostis, is, m - ворог, іноземець.
 Interrogo, are - запитувати.
 Iudicium, i, n - суд.
 Ius, iuris, n - право.
 Iustus, a, um - справедливий, дійсний. Jurisprudentia, ae, f – правова наука.
 Lego, ere - читати.
 Lex, legis, f - закон.
 Liber, bri, m - книга.
 Malitia, ae, f - злийумисел.
 Medicus, i, m - лікар.
 Nato, are - плавати.
 Natura, ae, f - природа.
 Nemo - ніхто, жоден, інший.
 Orno, are - прикрашати.
 Ovum, i, n - яйце.
 Patria, ae, f - батьківщина.
 Poena, ae, f - покарання.
 Puella, ae, f - дівчинка.
 Puer, pueri, m - хлопчик.
 Rea, ae, f - відповідачка, звинувачена.
 Reus, i, m - підсудний, відповідач.
 Rex, Regis, m - цар.
 Scientia, ae, f - знання, наука.
 Scribo, ere - писати.
 Silva, ae, f - ліс.
 Studeo, ere – старанно навчатись.
 Tabula, ae, f - дошка.
 Terra, ae, f - земля.
 Vita, ae, f - життя.
 Venio, ire - приходити.
 Video, ere - дивитись, бачити.

ЗРАЗОК КОНТРОЛЬНИХ ЗАВДАНЬ ЗА МОДУЛЕМ

I ВАРІАНТ

1. Провідмінійте словосполучення:

Victoria publica - публічна перемога.

Ager privatus - приватна земля.

Testis nullus - неіснуючий свідок.

Jus gentium - міжнародне право.

2. Визначте дієвідміну та утворіть наказовий спосіб дієслів, перекладіть:

- condemnare, vetare, habere, finire;
- scribere, imperare, punire, movere;
- perare, merere, instituere, impedire.

3. Провідмінійте дієслово *dicere* та дієслово *punire* у всіх часах системи інфекта.

4. Перетворіть речення, подане в активній конструкції, на пасивне:

Arbiter causam audit.

Dominus equum emit.

5. Перекладіть речення:

Minerva est dea pugnorum.

Jurisprudentia clara scientia est.

Sicilia et Corsica sunt terrae.

Titus Livius ab Romae condita narrabat.

Arbiter noster Marcus Tullius est vir iustus.

Adversarius meus in iudicio est.

Ut salutas, ita salutaberis.

Ira initium insaniae est.

Homo locum ornat.

Cicero Catilinam accusat.

Praetor actionem dat aut denegat.

Lex est tyrannus.

Etiam latrones suis legibus parent.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабичев, Н. Т. Словарь латинских крылатых слов: 2500 единиц / Н. Т. Бабичев, Я. М. Боровский; под. ред. Я. М. Боровского. М.: Русский язык, 1982. 959 с.

2. Гаврило, Л. М. Latinam discere.: навчальний посібник з латинської мови для студентів факультету іноземних мов. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2003. 101 с.

3. Гончарова, Н. А. Практическое пособие по латинскому языку: в 2 ч. / Н. А. Гончарова. М.: Прогресс, 1982. 166 с.

4. Гурычева, М. С. Народная латынь: учебное пособие для институтов и факультетов иностранных языков / М. С. Гурычева. М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1959. 192 с.

5. Дворецкий, И. Х. Латинско-русский словарь. М.: Рус. яз.; Медиа, 2005. 843 с.

6. Исследования в области латинского и романского языкознания [Текст] / под

ред. Р. А. Будагова и Н. Г. Корлтяну. Кишинев: Штиинца, 1961. 404 с.

7. Кацман, Н. Л. Методика преподавания латинского языка. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. 258 с.

8. Кацман, Н. Л. Латинский язык : учеб. для студ. высш. учеб. Заведений / Н. Л. Кацман, З. А. Покровская. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. 456 с.

9. Латинский на все случаи жизни. / сост. С. В. Барсов. М.: АСТ; Астрель; Транзит книга, 2006. 431 с.

10. Латинский язык. / под ред. В. М. Ярхо, В. И. Лободы. 7-е изд., М.: Высш. шк., 2002. 384 с.

11. Литвинов, В. Д. Латинсько-український словник. К.: Наука, 1998. 712 с.

12. Литвинов, В. Д. П'ятсот крилатих висловів. Тексти: латино-український словник / В. Д. Литвинов, Л. П. Скорина. К.: Індоєвропа, 1993. 320 с.

13. Мушак, Ю. Ф. Латинська мова. Львів: Видавництво Львівського університету, 1964. 252 с.

14. Подосинов, А. В. LINGUA LATINA.: русско-латинский словарь / А. В. Подосинов, А. Белов. М.: Флинта, 2002. 376 с.

15. Сердюк, А. М. Латинська мова: збірник контрольно-тренувальних вправ, тестових завдань та контрольних робіт: навчальний посібник. Донецьк: Юго-Восток, 2007. 140 с.

16. Скорина, Л. П. Латинсько-український, українсько-латинський словник / Л. П. Скорина, О. А. Скорина. К.: Обереги, 2004. 448 с.

17. Словник античної міфології / за ред. А. О. Білецького. К.: Наук. думка, 1989. 240 с.

18. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. К.: Головна редакція УРЕ, 1974. 776 с.

19. Яковенко, Н. М. Латинська мова: підручник / Н. М. Яковенко, В. М. Миронова. К.: Знання, 2005. 541 с.

Яковенко, Н. М. Латинська мова: підручник / Н. М. Яковенко, В. М. Трипуз. К.: Вища школа, 1993. 360 с.

Латинські прислів'я та крилаті вислови

№	Латинською мовою	Переклад	Автор
1	A posteriori	На основі досвіду	
2.	A priori	Умовивід, який базується на загальних положеннях, що приймаються як істинні	
3	A tuo Lare incipe	Починай від свого лара (духа-хранителя, свого домашнього вогнища) тобто починай з себе (перш ніж говорити про інших)	
4	Ab altero exspecles, alteri quod feceris.	Чекай від іншого того, що сам йому зробив	Публілій Сір
5	Ab Jove principium	Початок від найголовнішого (досл.: початок від Юпітера)	Вергілій
6	Ab ovo usque ad mala	З самого початку до кінця. Досл.: від яєць до яблук. (У древніх римлян зазвичай з яєць починався, а фруктами закінчувався обід)	Горацій
7	Abdere se in litteras	Зануритися в книги. Віддатися наукам.	
8	Abeunt studia in mores	Дії переходять у звички. Заняття накладають відбиток на характері	Овідій
9	Absit invldia verbo	Та не осудять мене за ці слова	
10	Ab urbe condita	Від заснування міста (тобто Риму; заснування Риму відносять до 754-753 рр.. до н.е.). Ера римського часу. Так називалася історична праця Тіта Лівія про історію Риму від його легендарного заснування і до 9 р. н.е.	
11	Accidit in puncto quod non speratur in anno	В один момент стається те, на що не сподівався роками	
12	Accipere praestat quam inferre injuriam	Краще (самому) переносити образи, ніж їх причиняти (іншому)	
13	Ad calamitatem quilibet rumor valet	Будь-яка чутка може бути причиною біди	Публілій Сір
14	Ad cogitandum et agendum homo natus est	Людина народжена думати та діяти	
15	Ad felicitatem pertinere.	Прагни до щастя	Сенека
16	Ad libertatem vocare	Закликати до свободи. Обіцяти свободу	
17	Ad nostram consuetudinem	За нашим звичаєм	
18	Ad quas res optimi erimus, in iis potissimum elaborabimus	Найбільших успіхів ми досягнемо в тому, до чого будемо мати	

		найкращі здібності	
19	Ad spem pertinere	Подавати надію	
20	Adeo in teneris consuescere multum est.	Багато значать змолodu придбані навички	Вергілій
21	Adprime in vita esse utile, ut ne quid nimis	Головне правило в житті – нічого зверх (понад) міри	Теренцій
22	Adversas res leviores facit amicitia partiens communicansque	Дружба співчуттям та допомогою зменшує біду (нещастя)	
23	Adversus necessitatem ne dii quidem resistunt	Проти необхідності не владні й самі боги (латинський переклад слів Піттака, одного з семи грецьких мудреців VII-VI ст. до н. е.)	
24	Aegroto dum anima est spes esse dicitur.	Поки у хворого є дихання, кажуть, є і надія	Цицерон
25	Aetate sapimus rectius	З роками ми стаємо розумнішими	Теренцій
26	Agenda res est audentiaque	Якщо треба зробити, на це треба наважитися	Лівій
27	Aliena vi eia in oculis habemus, a tergo nostra sunt	Чужі вади у нас на очах, а свої – за спиною	Сенека
28	Alea jacta est	«Жереб кинуто» – про рішення, яке не допускає відступу, вороття в минуле.	Сказав Юлій Цезар перед переходом річки Рубікон
29	Alma mater	Мати-годувальниця. Традиційно образна назва вищих навчальних закладів	
30	Alit lectio ingenium	Читання збагачує розум	
31	Alteri vivas oportet, si vis tibi vivere	Якщо хочеш жити для себе, живи для інших	Сенека
32	Amici, diem perdiidi	Друзі, я загубив день (якщо не зробив нічого доброго)	Імператор Тіт, I ст.н.е.
33	Amicus certus in re incerta cernitur.	«Вірний друг пізнається в невірній справі», тобто істинний друг пізнається в біді	Цицерон, «Трактат про дружбу»
34	Amicus Plato, sed magis amica veritas	Платон мені друг, але істина – ще більший друг	Платон, Аристотель
35	Amittit proprium qui alienum appetit	Губить своє той, хто бажає чужого	Федр
36	Amorem canat aetas prima	Хай юність співає про любов	Секст Проперцій, «Елегії»
37	Aquila non captat muscas	Орел не ловить мух	Латинське прислів'я
38	Aurea mediocritas	Формула практичної моралі, одне з основних положень філософії	Горацій «Оди»
39	Arce homines ab injuria	Утримуй людей від несправедливих вчинків	Цицерон

40	Arenae mandare semina	Займатися непотрібними справами (досл.: сіяти на піску)	Овідій
41	Artes liberales	Вільні (благородні) мистецтва (в середні віки позначення семи родів розумових занять: граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія і музика).	
42	Attamen in angustiis amici apparent	Все ж у біді пізнаєш друга	Петроній
43	Audentes (audaces) fortuna jnvat.	Сміливим допомагає доля	Вергілій
44	Aurea mediocritas	Золота середина	Горацій
45	Beate vivere est honeste vivere.	Жити щасливо – значить жити чесно	
46	Bene merenti bene profuerit, male merenti par erit	За добро воздається добром, а на зло відповідається злом	Плавт
47	Bis vincit, qui se vincit in victoria	Найбільша перемога – перемога над самим собою	Публілій Сір
48	Bona fama divitiis est potior	Добра слава краще багатства	Публілій Сір
49	Bona opinio homini tutior pecuniae est	Добра слава надійніша за гроші	
50	Bonam spem praelucere	Подавати радісну надію	Цицерон
51	Boni pastoris est tondere pecus, non deglubere	Гарний пастух стриже овець, а не здирає з них шкуру	Тіберій у Светонія
52	Bonum factum!	На благо і щастя (формула-побажання найкращого)	
53	Bonus initium est dimidium facti.	Добрий початок – половина справи	
54	Carpe diem	Лови день (користуйся сьогоденним днем, лови мить)	Горацій
55	Carpent tua poma nepotes	Пожнуть твої плоди потомки	Вергілій
56	Ceterum censeo Carthaginem esse delendam	Карфаген повинен бути зруйнованим	Марк Порцій Катон Старший
57	Cibi, potus, somni, venus omnia moderata sint	Їжа, пиття, сон, любов – хай все буде в міру	Грецький лікар Гіппократ
58	Citius, altius, fortius!	Швидше, вище, сильніше!	Девіз Олімпійських ігор, прийнятий у 1913 році
59	Cogito, ergo sum	Я мислю, отже я існую	Р.Декарт, „Начала філософії”
60	Cognosce (Nosce) te ipsum	Пізнай самого себе	
61	Consuetudo est altera natura	Звичка – друга натура	Цицерон
62	Cujusvis hominis est errare; nullius, sine insipientis, in errore perseverare	Кожній людині властиве помилятися, але нікому, крім дурня, не властиве наполягати на помилках	Марк Туллій Цицерон

63	Curriculum vitae	«Шлях життя», коротка біографія	
64	Compesce mentem	Стримуй гнів, володй собою	Горацій
65	Concede vitio	Прощай вину	
66	Conspergere orationem hilaritate	Оживити промову гумором	Цицерон
67	Crede experto	Повір досвідченому	Овідій
68	De gustibus non est disputandum	Про смаки не сперечаються	
69	De jure. De facto	Юридично. Фактично	
70	De mortuis aut bene, aut nihil	Про мертвих або добре, або нічого	Хілон, один із семи мудреців
71	Decet magnanimitas quemlibet mortalem	Велич душі повинна бути властивою всім людям	Сенека
72	Deliberandum est saepe, statuendum est semel	Обдумувати треба багато разів, приймати рішення – один	Публілій Сір
73	Descendit verbum in pectus	Слово запало в душу	
74	Divide et impera	Розділяй та володй	Латинське формулювання принципу імперіалістичної політики
75	Dicere non est facere	Говорити – не означає робити	
76	Digito compescere labellum	Не проронити ні слова	Ювенал
77	Dixi et animam meam salvavi (levavi)	Я сказав і тим самим врятував свою душу	
78	Docendo discimus	Навчаючи, ми вчимося самі	Сенека
79	Domi suae quilibet rex	У своєму домі кожен цар	
80	Donec eris felix, multos numerabis amicos	Поки ти будеш щасливий, у тебе буде багато друзів	Овідій
81	Ducunt volentem fata, nolentem trahunt	Бажаючих йти доля веде, не бажаючих – тягне	Вираз грецького філософа Клеанфа, перекладено латинською Луцієм Аннеєм Сенекою
82	Dum spiro, spero	Поки дихаю, сподіваюсь	Зустрічається в Цицерона і в Сенеки
83	Dum vires annique sinunt, tolerate labores.	Працуйте, поки дозволяють сили й роки	Овідій
84	Dura lex, sed lex	Суворий закон, але це закон	
85	E fructu cognoscitur arbor	За плодами визнають дерево	
86	Edere oportet, ut vivas, non vivere, ut edas	Треба їсти, щоб жити, а не жити, щоб їсти	
87	Epistula non erubescit	Листи не червоніють	

88	Errare humanum est	Людині властиве помилятися	Марк Анней Сенека Старший
89	Est modus in rebus.	Міра повинна бути в усьому	Горацій
90	Est quaedam flere voluptas	Є деяка насолода в сльозах	Овідій
91	Est rerum omnium magister usus	Досвід – усьому вчитель	Цезар
92	Etiam post malam segetem serendum	І після поганого врожаю треба сіяти	Сенека
93	Exemplis discimus	На прикладах ми вчимося	Федр
94	Ex libris	Екслібрис (досл.: із книг)	Назва книжного знака
95	Eruditio aspera optima est	Строге навчання саме найкраще	
96	Faber est suae quisque fortunae	Кожний коваль своєї долі	Саллюстій
97	Fac fideli sis fidelis	Будь вірний тому, хто вірний тобі	Плавт
98	Feci, quod potui, faciant meliora potentes	Я зробив усе, що міг, хто може, хай зробить краще	
99	Festina lente	«Поспішай повільно»	Латинський переклад грецької приказки
100	Gaudeamus igitur juvenes dum sumus	Давайте радіти, поки ми молоді (початок студентської пісні)	
101	Haurit aquam cribro, qui discere vult sine libro	Ситом черпає воду той, хто хоче вчитися без книги	
102	Habent sua fata libelli	Книги мають свою долю (в залежності від того, як їх сприймає читач)	Теренціан Мавр
103	Honores mutant mores	Почесті змінюють вдачу	Плутарх
104	Historia magistra vitae	Історія – вчителька життя	Цицерон
105	Hoc age!	Будь уважним	Давньоримська Формула заклик до уваги
106	Hoc est vivere bis, vita posse priore frui	Уміти насолоджуватися прожитим життям – значить жити двічі	Марціал
107	Hominem experiri multa paupertas jubet	Бідність нас вчить життєвому досвіду	Публілій Сір
108	Homines, dum docent, discunt	Навчаючи, люди вчаться самі	
109	Homini diligenti semper aliquid superest	Старанній людині завжди є що робити	
110	In exemplum assumere.	Взяти за взірць	
111	In hominum ora abire	Стати притчею во язицех (Стати предметом загальних балачок)	Лівій
112	Ignorantia non est argumentum	Незнання – не довід (не доказ)	Бенедикт Спіноза

113	In me omnis spes mihi est	Уся моя надія – на себе самого	Теренцій
114	In pace est vera salus populorum, non in bello	У мирі, а не в війні, істинне благополуччя народів	
115	In vestimentis non est sapientia mentis	В одязі не видно мудрості розуму	
116	In vino veritas, in aqua sanitas	У вині – правда, у воді - здоров'я	
117	In vitium ducit culpaе fuga	Бажання запобігти помилки породжує іншу	Горацій
118	Incertus animus dimidium est sapientiae	Сумнів є першим кроком до розуму	Публілій Сір
119	Incidis in Scyllam cupiens vitare Charybdim	Зустрічає Сциллу той, хто бажає запобігти Харибди	
120	Instantia est mater doctrinae	Наполегливість – мати науки	
121	Inter arma silent (tacent) musae	Коли гримить зброя, музи мовчать	
122	Largitio non habet fundum	Щедрість не знає меж	Цицерон
123	Libenter id quod cupimus credimus	Ми з легкістю віримо в те, чого бажаємо	
124	Linguam tenere	Тримати язик за зубами	
125	Litterae thesaurus est, et artificium nunquam moritur	Наука – це скарб; і мистецтво ніколи не вмирає	Петроній
126	Lupus pilum mutat, non mentem	Вовк змінює шкуру, а не душу	
127	Malum nullum est sine aliquo bono	Немає зла без добра	Латинська приказка
128	Manus manum lavat	Рука руку мие	Приказка
129	Memento mori	Пам'ятай про смерть	Форма привітання монахів
130	Mens sana in corpore sano	У здоровому тілі здоровий дух	Ювенал
131	Multa ignoscendo fit potens potentior	Умій прощати і сила твоя примножиться	Публілій Сір
132	Nec quisquam melior medicus, quam fidus amicus	Немає кращого лікаря за вірного друга	
133	Nosce te ipsum	Пізнай самого себе	
134	Nota bene! (NB!)	Зверни увагу!	
135	Non est census super censum salutis corporis	Здоров'я – найбільша цінність	
136	Non scholae, sed vitae discimus	Не для школи, а для життя ми вчимося	
137	Nulla aetas ad discendum sera est	Вчитися ніколи не пізно	
138	Nulli est homini perpetuum bonum	Ні в кого не буває постійного щастя	Плавт
139	Nullum est jam dictum, quod non sit dictum prius	Немає нічого сказаного, щоб не було сказане раніше	Теренцій

140	O, sancta simplicitas!	О, свята простота!	
141	Omnia mea mecum porto	Все своє ношу з собою	Цицерон
142	Optimum medicamentum quies est	Найкращі ліки – спокій	Твердження Авла Корнелія Цельса
142	Pacem cum hominibus, bellum cum vitiis habe	З людьми живи в мирі, а з вадами борись	
143	Panem et circenses	Хліба і видовищ	
144	Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus	Гора народила мишу	Квінт Горацій Флакк
145	Per aspera ad astra	Тернистим шляхом до зірок	Сенека
146	Per fas et nefas	Всіма правдами й неправдами	Тит Лівій
147	Pauca cum aliis, multa tecum loquere	Мало говори з іншими – багато з собой	
148	Pax huic domui	Мир дому цьому	Формула привітання
149	Pax Teutonica	Тевтонський мир (нечесний, ненадійний)	
150	Pecuniae imperare oportet, non servire	Грошима треба керувати, а не служити їм	Сенека
151	Periculum in mora	Зволікання небезпечно	
152	Persona (non) grata	Небажана особа	Термін міжнародного права
153	Plus sonat, quam valet	Більше дзвону, ніж смислу	Сенека
154	Plus usus sine doctrina, quam citra usum doctrina valet	Практика без теорії цінніша, ніж теорія без практики	Квінтіліан
155	Post factum	Після факту (після звершення події)	
156	Post scriptum (P.S.)	Після написаного	
157	Pro et contra	За і проти	
158	Qualis rex, talis grex	Який цар, такий і натовп	Латинське прислів'я
159	Quemque facetus adopta	Всіх приймай з радістю	Горацій
160	Qui desiderat pacem, praeparet bellum	Хто бажає миру, хай готується до війни	Вергіль
161	Qui fodit foveam alteri, incidet in eam	Хто копає яму іншому, попаде в неї сам	
162	Qui genus humanum ingenio superavit	Хто перевершив своїм розумом увесь рід людський	Надпис на пам'ятнику Ньютону в Кембріджі
163	Qui non laborat, non manducet	Хто не працює, той хай не їсть	
164	Quo quisque sapientior est, eo solet esse modestior	Чим розумніша людина, тим вона скромніша	

165	Quod licet Jovi, non licet bovi	Що дозволено Юпітеру, то не дозволено бику	Латинська приказка
166	Repetitio est mater studiorum	Повторення – мати навчання	Латинське прислів'я
167	Scio me nihil scire	Я знаю, що я нічого не знаю	Сократ
168	Semper homo bonus tiro est	Порядна людина завжди проста	Марціал
169	Sub rosa	«Під розою», по секрету, секретно	Роза у давніх римлян була емблемою тайни
170	Suum cuique	Кожному своє (кожному те, що йому належить по праву)	Положення римського права
171	Temeritas est florentis aetatis	Легковажність властива квітучому (молодому) віку	Марк Туллій Ціцерон.
172	Terra incognita	Невідома земля	
173	Ultima ratio regum	Останній засіб (довід) королів	Надпис на французьких гарматах
174	Vae victis	Горе поверженим	Тіт Лівій
175	Veni, vidi, vici	Прийшов, побачив, переміг	Цією фразою Юлій Цезар повідомляв у листі до свого друга Амінтія про перемогу
176	Veto	«Забороняю»; заборона. Накласти вето на будь-яке рішення значить призупинити його виконання	
177	Vivere est cogitare	Жити – значить мислити	Цицерон
178	Vivere est militare	Жити – значить боротися	Сенека
179	Vitia sine praeceptore discuntur	Поганому вчать без учителя	
180	Viva vox docet	Живе слово вчить	
181	Vivat academia, vivant professores!	Хай живе університет, хай живуть професори!	Із давньої студентської пісні
182	Vive bona conscientia!	Живи з чистою совістю	
183	Vive memor, quam sis aevi brevis	Живи, пам'ятаючи, яке коротке життя	Горацій
184	Vivere in diem	Жити сьогоднішнім днем	
185	Voluntas populi — suprema lex	Воля народу – найвищий закон	
186	Vox populi — vox dei	Голос народу – голос Божий	

ДОДАТОК Б

Відомості про авторів крилатих висловів

Augustus – **Август** Октавіан (63 до н. е. – 14 н. е.) – римський імператор.

Ausonius – **Авзоній** Децим Магн (бл. 310 – бл. 395 рр. н. е.) – римський поет і риторик

Ἀριστοτέλης – **Аристотель** (384 – 322 рр. до н. е.) – славетний грецький філософ.

Vergilius – **Вергілій** Марон Публій (70 – 19 рр. до н. е.) – римський поет.

Ὅμηρος – **Гомер** (VIII ст. до н.е.) – грецький епічний поет, автор «Іліади» та «Одіссеї».

Ἱπποκράτης – **Гіппократ** (бл. 460 до н. е. – бл. 370 до н. е.) – славетний грецький лікар, вважається «батьком медицини».

Noratus – **Горацій** – Квінт Горацій Флакк (65 – 8 рр. до н. е.) – римський поет.

Αἰσώπος – **Езоп** (VI ст. до н.е.) – грецький байкар, засновник жанру байки.

Catullus – **Катулл** Гай Валерій (бл. 87 – 54 рр. до н.е.) – римський поет.

Quintilianus – **Квінтіліан** Марк Фабій (35 – 100 рр. н.е.) – римський ритор, автор твору «Про навчання оратора».

Livius – **Лівій** Тіт (59 р. до н.е. – 17 р. н.е.) – римський історик.

Lucretius – **Лукрецій** – Тіт Лукрецій Кар (бл. 90 – 55) – римський поет-філософ.

Martialis – **Марціал** Марк Валерій (бл. 43 – 104 рр. н.е.) – римський поет-епіграматист.

Ovidius – **Овідій** Публій Назон (43 р. до н.е. – бл. 17 р. н.е.) – римський поет.

Petronius – **Петроній** Арбітр Тіт (бл. 14 – 66 рр. н.е.) – римський письменник, автор роману «Сатирикон».

Plautus – **Плавт** Тіт Макцій (бл. 254 – 184 рр. до н.е.) – римський комедіограф.

Πλάτων – **Платон** (бл. 428 – 348 рр. до н. е.) – славнозвісний грецький філософ.

Πλούταρχος – **Плутарх** (бл. 46 – 127 рр. н.е.) – грецький історик і філософ-мораліст.

Propertius – **Проперцій** Секст (бл. 49 – бл. 15 рр. до н.е.) – римський поет.

Publilius – **Публілій Сір** (I ст. до н. е.) – римський поет-мімограф, автор збірки «Сентенції».

Sallustius – **Саллюстій** Крісп Гай (бл. 86 – 35 рр. до н.е.) – римський історик.

Suetonius – **Светоній** Транквілл Гай (75 – 160 рр. н. е.) – римський історик, письменник.

Seneca – **Сенека старший** – Марк Анней Сенека (55 рр. до н.е. – 39 рр. н.е.) – римський письменник, автор трактату з ораторського мистецтва.

Seneca – **Сенека молодший** – Луцій Анней Сенека (4 до н.е. – 65 рр. н.е.) – римський поет, драматург, філософ.

Terentius – **Теренцій** Афр Публій (бл. 185 – 159 рр. до н. е.) – римський комедіограф.

Phaedrus – **Федр** (I ст. н.е.) – римський поет-байкар.

Celsus – **Цельс** Авл Корнелій (25 рр. до н.е. – 50 рр. н.е.) – римський лікар.

Cicero – **Цицерон** Марк Туллій (106 – 43 рр. до н.е.) – відомий державний діяч, філософ і славетний оратор стародавнього Риму.

Juvenalis – **Ювенал** Децім Юній (приблизно 60 – 127 рр. н.е.) – римський поет-сатирик.

Caesar – **Юлій Цезар** – Гай Юлій Цезар (102 – 44 рр. до н.е.) – римський державний діяч, полководець, письменник.

Найбільш вживані латинські словосполучення.

1. Ab imo pectore. З глибини душі.
2. Ab initio. З початку.
3. Aburbecondita. Від заснування міста (Рима).
4. Ad litteram. Дослівно, буквально.
5. Alma, mater. Мати-годувальниця.
6. Ante meridiem. До полудня (перша половина дня).
7. A prima facie. На перший погляд.
8. Apriori. Судження заздалегідь, без перевірки.
9. Brevi manu. Короткою рукою (негайно, не відкладаючи).
10. Bellum frigidum. Холодна війна.
11. Causa causarum. Причина причин (головна причина).
12. Cetera desiderantur. Решта бажано.
13. Circulus vitiosus. Порочне коло.
14. Confer! (cf) Порівняй!
15. Curriculum vitae (CV). Перебіг життя (автобіографія).
16. Gratis. Задарма.
17. Ex libris. З книжок (позначка власника про належність книги саме йому).
18. Ex officio. По службі, по обов'язку.
19. Lapsus calami. Письмова помилка.
20. Lapsus linguae. Обмовка.
21. Meo voto. На мою думку.
22. Nudis verbis. Голослівно.
23. Post meridiem. Після полудня (друга половина дня).
24. Verbatim. Слово в слово.
25. Vice versa. Навпаки.